О. СЛІСАРЕНКО

КАМІННИЙ ВИНОГРАД

КНИГОСПІЛКА

Н. Алексеев

ОЛЕКСА СЛІСАРЕНКО

КАМІННИЙ ВИНОГРАД

ОПОВІДАННЯ

КНИГОСПІЛКА

Укрголовліт № 622(1878) 1927 Замовлення № 1492—5.000

АВЕНІТА.

Дні пролітали сполоханими птицями і над лісом, що важко вгруз у землю зеленаво-сизим гранітом, і над кучугурами піску, що насипали їх вітри, відзначаючи одвічні шляхи свої через убогу деревлянську землю.

Тривогою просякло повітря, непокій ворушиться у вранішніх туманах та в вічній темряві і нікуди од нього сховатись на неосяжно-просторій землі...

Тихої днини здавалося, що хтось ворожий причаївся в темних соснах, а буряної ночи з болотних очеретів насувалися кошмари і важко давили на груди.

Відтоді, як порвано було всі звязки з зовнішнім світом, Андрій Васильович втратив рівновагу. Його запалі сухотні груди точила повсякчас шашель темної тривоги, тієї тривоги, що відчувають її пси, виючи ночами на нещастя...

Він спробував раз розвіяти ту тривогу і в глушині лісу за садибою почав сам собі логічно доводити безпідставність свого непокою. Він ставив запитання і відповідав. Він логікою загонив себе у сутички невиправданого розумом, та тривога не кидала його і він перестрибував через усі логічні перепони. Тоді шашель непокою ще з більшою силою починала точити його хворі груди...

Андрій Васильович старанно крив свою тривогу од дружини, але розумів, що заховати непокою не можна, що він жив в його рухах, в його погляді, у тембрі голосу...

— Ну чого ти смутний такий?—дивлячись йому в вічі питала Сіма і насторожено очікувала відповіди.

Андрій Васильович одводив свій погляд вбік і роблено байдуже говорив дружині:

— Не зважай на мене... Я просто трохи стомився...

Погляд Сіми спалахував німим одчаєм і вона мовчки одходила до вікна, довго вдивлялась затуманеними очима в лісову долину, аж доки Андрій Васильович не виходив з кімнати, і його кроки не затихали внизу на сходах.

Сіма ще з весни почала помічати, що її чоловік відмінився. Раніше він жартував і сміявся, любив розповідати вигадані смішні історії, а з того часу, як польська ватага забрала коней і коштовну колекцію насіння з лабораторії лугівничої станції, Андрій Васильович немов заліз у якусь шкаралупу, а іскорки сміху змінилися на затаєний непокій у погляді.

Він скупчено про щось думав, цілими годинами не виходив з своєї лабораторії, що разом правила йому і за кабінет, а виходючи на другий поверх до своєї кватирі, не міг скинути машкари непокою. Він намагався насвистувати веселих мотивів та вдавати з себе безтурботну людину, йдучи нагору, та за десять кроків він забував про удавані веселощі, і настирливі думки шматували його чоло глибокими зморшками.

Сіма занепокоєно стежила за своїм чоловіком і їй здавалося, що в нього якесь горе, яке криє він од неї, і це гнітило Сіму гострим передчуттям нещастя, невідомого і неминучого, як смерть...

Дослідча лугівнича станція, що директором її був Андрій Васильович Овчаренко, містилася на узліссі віковічного соснового бору, що перетинався тисячедесятинним болотним лугом. Там, за широкою смугою лугу, стояла синя стіна сосен, за нею село Болотівка, а посеред зеленого килиму

осоки та очерету де-не-де виблискувала розкиданими шклянками річка Олéниця. Там, за лісом, вона прорізала спокійним ланцетом піскові кучугури, потім тихо вливалася в болотні лісові береги, і нарешті тут поїла терпкою водою шорсткі трави здичавілого лугу.

Гостре листя очеретів і осок закривали її води од стороннього ока, і здавалося, що не річка то, а окремі озерця, не сполучені одно з одним. Грузькі болотні береги не давали доступитися до води ні скотині, ні людям, і тільки в одному місці, де за старих часів стояв водяний млин, можна було перейти Оленицю через кладку та бродом перегнати худобу на пашу.

В куточку цього лугу під самим лісом от вже років з десять як вирізано невеликий шмат землі під лугівничу станцію. Квадратову площу лугу поділено на сотні правильних чотирьохкутників, на яких росли «чисті» культури лугових трав. Кожна дільничка мала свій відтінок, то вилискуючи темним зіллям болотяних рослин, то ніжно одливаючи, матовим колíром закрасовілих колоскових трав.

Двір станції розташувався в одному кутку дослідчого лугу, обгороджений високим частоколом, що нагадував городища часів Володимира Великого. Це враження збільшувалося од лісової дичавини, що насовувалася з півночи, та первісного ландшафту—з півдня з задумано-спокійними полотнищами далекого бору та з обрієм, розкраяним синьодимними списами сосен. Там, на лугах, бродили колись дикі тури та олені, а тепер жують жуйку статечні корови та спокійні коні, рід яких давно розтринькав свій дикий темперамент в непосильній рабській роботі...

В одному кінці двору містяться господарчі будівлі, а коло високих воріт—двохповерховий дерев'яний дім з глухою зовнішньою стіною. Видимо, дворище припасовувалося на

різні випадки, що могли трапитися в цих глухих хащах, уславлених на всю Україну своїм класичним злодійством...

Андрій Васильович зійшов униз хисткими східцями і відчинив двері лабораторії. На нього війнуло звичними запахами сухих трав, давно незміттаного пилу, та якихось невідомих хемікалів, колись розлитих тут невправними практикантами.

Перші хвилі революції вимили з станції численну агрономічну молодь, службовці, не одержуючи платні, розбрелися хто куди, і нарешті за частоколом станційного двору лишилося троє людей, що фанатично трималися тут без жодної підтримки зовні, обдерті і голодні.

Якась сила, що володіє творцями і будівничими, та сила, що веде людей на страту і тортури за діла рук своїх, примушувала сидіти тут і хворого на сухоти Овчаренка і дебелого атлета Сомка і рум'янолицю Сіму.

Сомко потрапив на цю станцію практикантом, але останніми часами, крім наукової роботи, якій віддався він з захватом неофіта, йому доводилося доглядати і «Буланого»—єдину коняку станції, і рубати дрова, і справляти багато инших господарських обов'язків. Од допомоги Андрія Васильовича Сомко категорично одмовився. Яка там допомога од хворої людини!

Та й не яка там робота тепер на станції. Десятки корів та коней розібрали численні озброєні ватаги, а руйнацію закінчили польські війська, забравши навіть посівний матеріял на годівлю коней. Тепер вже нічого цікавого не було тут, коли не рахувати двадцяти десятин лугу, що муляв очі болотівцям...

Овчаренко, сціпивши зуби, дивився на руйнацію станції, що повстала його руками, ціною сотень днів упертої виснажливої праці, що такою легкою здається, з боку глядючи, а насправді така неймовірно важка й виснажлива.

Об обіді Андрій Васильович ішов нагору і, намагаючись не дивиться у вічі дружині, мив руки і приглажував волосся. Він сідав до столу, старано заховуючи свої таємні думки.

Од страв надто одгонило вареним зіллям, бо зіллям надолужується відсутність м'яса та жирів, але Андрій Васильович не зважає на смак обіду. Він їсть механічно, з обов'язку, а не з справжньої потреби. Він їсть, доки є фізична можливість їсти, бо в цьому його порятунок і тільки через це хвороба ще не звалила його з ніг.

Надто тепер, коли непокій забирав багато нервової сили, йому треба було їсти як мога більше, бо відчував він, що організм піддається, і кашель що-далі частіше душить його.

— А ти помічаєш, що сьогодні у нас у борщі сало?— спитала тоном дбайливої господині Сіма.

— Так... сало... помітив...—збрехав Андрій Васильович і, піднявши голову од тарілки, пильно подивився на дружину. В очах йому промайнуло бажання щось сказати, але він похапливо знову нахилився над тарілкою. Андрій Васильович злякався, що слова можуть зрадити його і Сіма все зрозуміє.

Молода жінка ніяково мовчала.

Вони одружилися два роки тому і Сіма й досі порівнювала чоловіка з своїм батьком, що був професором університету і так само, в періоди напруженої наукової роботи, мало і неохоче розмовляв, скупчено думаючи свої думки.

«Певно Андрій поглибився у свою дисертацію», думала Сіма і в цій думці знаходила заспокоєння, хоч і знала, що час не такий, щоб думати про дисертації.

— Сімо,—несподівано звернувся до неї Андрій Васильович,—ти не думаєш поїхати до мами?

— До мами?—здивовано перепитала Сіма,—чого це тобі спало на думку?

— Я-ж знаю, що ви з мамою давно не бачилися...

За два роки життя в цій глуші Сімі довелося тільки тричи виїздити на широкий світ, та й то в повітове поліське місто. До того міста треба було їхати в брудній теплушці верстов п'ятдесят, а до залізничної станції двадцять п'ять верстов трястися кіньми по розбитих лісових дорогах. В ті поїздки вона особливо гостро відчувала себе похованою в глухій дичавині і тепер, коли чоловік нагадав їй про подорож до столиці, вона ожила.

— Ти-ж знаєш, що я ніколи не відмовляюсь поїхати до мами...—потупивши очі відказала Сіма і раптом відчула якесь підсвідоме занепокоєння, що швидко ширилося, охоплюючи її. Вона підійшла до чоловіка і пригорнулася.

— Андріє, мені чогось страшно...

— Чого страшно? Дурненька ти... Хе-хе-хе!—роблено засміявся Андрій Васильович і йому одразу зробилося болюче соромно за свою брехню і роблений сміх.

— Не знаю... Чогось так страшно!..

Сіма щільніше притиснулася до чоловіка і благаюче зазирнула йому в-вічі.

— Андрусю! Їдьмо разом!

Цього Андрій Васильович не сподівався і до такого повороту справи не був готовий. Він холодно одхилив дружину, промимрив щось невиразне і похапцем, немов тікаючи од переслідувача, пішов до дверей.

— Андріє!—з одчаєм у голосі гукнула Сіма,—ти-ж нічого мені не сказав!

Андрій Васильович зупинився коло дверей, немов захищаючись од нападу.

— Не можу я їхати, Сімо, у мене справи...

Боячись, що Сіма може затримати його ще якимось

несподіваним запитанням, він швидко подався до своєї лабораторії. Там, у товаристві з мовчазним Сомком, він ховався од запитань дружини, що так мучили його і примушували брехати.

— Ну що, як?—кинув Сомкові своє стереотипне запитання Овчаренко. Це запитання мало вже за собою традицію і вважалося за обов'язкове при зустрічі директора станції з його помічником.

Андрій Васильович сподівався почути не менш звичне: «Та нічого, Андріє Васильовичу, все гаразд», але Сомко на цей раз зрадив традицію. Він повернувся од столу і коротко промовив:

— Погано.

Андрій Васильович пройшовся кілька разів по просторій кімнаті, невідомо для чого помацав сухий колосок на стіні і знову спитав:

— А що?

— Нахваляються...

Вони розуміли один одного з півслова, як то буває з людьми, що довго живуть вкупі.

Сомко нахилився над столом коло вікна і вставив затвора в рушницю. Потім він підняв її вгору і кілька разів клацнув бойком.

— Справна,—проказав він в голос свою думку і, висунувши шухляду з столу, витяг звідти обріз гвинтовки.

— Сволочі,—оголосив він другу свою думку, оглядаючи обріз. Заклавши патрона, він спробував викинути його. Екстрактор працював як слід.

— Вам, Андріє Васильовичу,—обріз, а я візьму гвинтовку,—безапеляційно заявив Сомко і пояснив:—в разі потреби я можу й прикладом орудувати...

Овчаренко знав, що Сомко не дуже покладається на його бойові здатності, але це не ображало, а швидче ті-

шило Андрія Васильовича. Од мужньої постаті Сомка на нього віяло тим невиразним теплом, що відчувають його діти, стоючи в моменти небезпеки за спиною батька.

— Ви-ж, Грицю, наш главковерх!—пожартував Андрій Васильович. Він, за давньою звичкою, називав свого помічника не инакше, як Грицем.

Сомко заховав рушницю і обріз під стіл, сів на стільці, розкинувши ноги в драних салдацьких черевиках і обмотках.

— Я сидітиму на горищі. Звідти можна обстрелювати і двір і по-за двором... Ви заляжете на балконі, але його треба неодмінно обкласти цеглою...

— Та я й так не боюсь... В пітьмі не влучать...—Андрій Васильович замислився. Він думав про дружину.

— От коли-б Серафиму Сергієвну випровадити звідси!

— Це можна хоч сьогодні. Я попрошу лісника Хведота, він одвезе на станцію... А одправити її треба...

— Треба то треба, та вона не хоче їхати...

— То їдьте й ви з нею!

— Як ви, Грицю, не розумієте! Коли-ж дізнаються селяни, що я виїхав, то-ж вся справа пропаде!—Овчаренко з досадою знизав плечима.

— Та хай вже пропадає справа, аніж живі люди,—різко промовив Сомко і повернувся до вікна. Через хвилю він пожалкував за свої слова, поглянувши на Андрія Васильовича. Той стояв з прибитим виглядом людини, що втрачає останню підтримку.

— Ну годі, Андріє Васильовичу! Я сказав дурницю, а ви турбуєтесь... Ви-б той... умовили-б Серафиму Сергієвну їхати звідси...

— Навряд чи вона згодиться, але я спробую ще раз...— Овчаренко вийшов з лабораторії.

Йдучи на другий поверх, Андрій Васильович придумав

мотиви, що він висуне, доводячи потребу від'їзду Сіми. Ці мотиви мусять бути такі, щоб Сіма не сполошилася і згодилась-би на від'їзд. Що правда, він мало вірив в те, що йому пощастить умовити дружину. Сіма вже за обідом виявила ознаки неясного занепокоєння. Знаючи її, Андрій Васильович готувався і до гіршого: щиро розповісти їй усе.

От вже й останній щабель сходів, і Овчаренко, зупинившись, замислився. Він раптом розгубив всі придумані слова і не знав тепер, з чого-ж почати умовляти Сіму.

Постоявши з півхвилі, він потер лоба, як роблять люди, щось забувши, потім махнув безнадійно рукою і відчинив двері вітальні.

В першій кімнаті нікого не було, хоч Сіма й мала звичай по обіді сидіти тут, справляючи свої нескладні господарські обов'язки або працюючи над насінням з великою лупою. Останні місяці вона стала гарною помічницею своєму чоловікові, виконуючи різні роботи ботанічно-лабораторного характеру за вказівками Андрія Васильовича.

Нікого не зустрівши в першій кімнаті, Овчаренко пройшов через вітальню і відчинив двері спочивальні. Раптом йому неприємно залоскотало в грудях: з кутка, де стояло ліжко Сіми, чулося приглушене ридання. Андрій Васильович підійшов ближче і побачив дружину, що лежала на ліжку, закривши голову подушкою і здригаючись всім тілом. Вона, видимо, боялась, щоб хто не почув, і руки, в надмірній боротьбі з собою, в корчах вп'ялися в ковдру, як у смертельно раненої людини.

Андрій Васильович остовпів. Він вперше бачив свою дружину в такому стані.

— Сімо! Що з тобою?—спитав він тихо, поклавши їй руку на плече.

Сіма підхопилася, немов її хто стьобнув батогом. Сльози їй рясно текли по обличчю, а підборіддя нервово тремтіло.

— Та... це я так... ти не звертай уваги...—ледве чутно промовила вона, витираючи сльози.

Та коли Андрій Васильович присів на край ліжка, Сіма, припавши до його плеча, не стримуючись заплакала, як хвора дитина.

— Ти не турбуйся... це я так...—говорила вона.

Андрій Васильович приголубив дружину, і коли вона трохи заспокоїлася, спитав:

— Сімо, чого ти плачеш?

— Та це я так...

— Ні, ти скажи одверто, не криючись, чого ти плачеш?

— Я боюся...

Не знать чому од цих слів холодок пробіг по спині чоловіка, але він оволодів собою і ніжно погладив дружину по голові.

— Сімо, ти не плач. Страшного нічого нема. Ти просто у мене дурненька дівчинка і тому боїшся! Ти поїдеш сьогодні з лісником Хведотом на станцію, а звідти до мами... Я-ж приїду до тебе тижнів через два...

Тверезі слова Андрія Васильовича заспокоїли жінку. Вона втерла сльози, встала з ліжка і підійшла до вікна, як то завше чомусь робила, серіозно розмовляючи з чоловіком.

Вона довго дивилася на різнотонні чотирьохкутники спробних посівів, на широку площину лугу, закуту в темнозелене коло соснового бору, на білу маківку болотівської церкви, що випиналася між далекими соснами, немов нагадуючи, що десь ще живуть люди і за темним лісом і за пошматованою очеретами річкою...

Андрій Васильович не зводив з дружини очей і думав своє. Думка за думкою зліталися до того місця в житті його, що відзначено словом «авеніта».

Це він вигадав таке слово, взявши латинський пень,

щоб назвати чудесну траву, кілька насінин якої вісім років тому привезли Овчаренкові з далекої південної країни.

Про цю траву розповідали, що вона однаково пишно росте і на багнистих болотах, і на сипучих пісках, даючи нечувані врожаї трави й насіння. Сім років над акліматизацією рослини довели чудесні якості її, і Андрієві Васильовичу пощастило з кількох насінин вивести її стільки, що в цьому році він засіяв «авенітою» п'ять ділянок. Він мріяв, що на наступний рік її вже сіятимуть кілька культурних господарств, а через десяток років вона дасть можливість господарювати на таких землях, де до цього часу не росли навіть бур'яни. Він годинами вираховував ступінь піднесення сільського господарства країни од заведення «авеніти» і цілими днями ходив, напоєний радощами творчости.

В цьому році, висіявши як мога більше насіння, він залишив тільки невелику кількість його в запасі, а коли запаси було забрано військами на годівлю коней, у Овчаренка лишилася тільки надія на врожай.

— Андріє, я нікуди без тебе не поїду, так собі й знай!

Ці слова промовила Сіма з таким притиском, що заперечення застряли в горлі, і Андрій Васильович тільки докірливо розвів руками.

— Але-ж ти виїдеш тільки на два тижні раніше мене!— з одчаєм сказав він нарешті.

— Я пожду тебе ці два тижні...

— Сімо, ми-ж з Сомком завше можемо втекти!..

— Я теж можу втекти...

Андрій Васильович встав і пройшовся по кімнаті. Він прибирав способу довести жінці потребу її від'їзду, хоч вже й не ждав успіху.

— Сімо, лишатися тут небезпечно... Бандити нахваляються на нас напасти... Болотівці їм потай співчувають.

Ми з Сомком маємо рушниці і можемо втекти, коли треба буде...

— Я теж маю зброю і втечу, коли треба буде.

У Сіми справді була дрібнокаліберна дробова дубельтівка, з якою вона полювала качок і валюшнів.

Останні слова Сіми обеззброїли Андрія Васильовича і він вже не намагався щось доводити. Він сидів тепер, дивлячись у підлогу.

«А може й справді кинути все і тікати звідси, поки не пізно?» промайнула в нього панічна думка, але швидко її витиснула друга: «Але-ж тоді загине «авеніта», загине восьмирічна робота над нею, загине можливість втілити в життя ті вирахунки, що він робив, ті вирахунки, що поїли його життя радощами і рушали його, сухотливого, у всій цій каторжній роботі»...

Одна по одній проходили в його уяві вимріяні картини застелених буйним зеленим руном сипучих пісків, вкритих соковитою поживною травою шорстких осокових болот, на яких досі рясно родили лише злидні та убозство...

Ні, він не кине «авеніти» на поталу!

І коли певність досягала найвищого рівня, вагання починали підточувати її тоненькими струмочками, як вода підточує цукор.

«А може то все дурниці? Хіба він, Андрій Васильович Овчаренко, користатиметься з того багатства, що дасть його «авеніта» країні? І яке право має він ставити під загрозу молоде життя Сіми, що самовідданно не кидає його в небезпеці?»

І коли струмки зневіри загрожували вже завалити гору його твердости, уяву заступала инша картина...

...Вони кидають сьогодні цю дичавину і їдуть до залізниці, захопивши своє убоге манаття... Другого-ж дня селяни приженуть сюди череду і вщент витолочать виплекані трави. Восьми років роботи як не було! Вісім найкращих молодих років праці за хвилину вагання! Геть вагання!

У кволому тілі Овчаренка прокинулися всі сили, що тисячеліттями гнали творців і будівничих на подвиг, і ті сили перемогли. Він підвів голову і подивився у вічі Сімі. Тепер в його погляді була і ніжність до самовідданної жінки і сталева незламна непохитність мужнього салдата.

— Ну, ми ще про це поговоримо,—сказав Андрій Васильович з лагідною посмішкою, і од цієї лагідної і щирої посмішки, першої за довгий час, Сімі стало тепло й радісно, немов вона знайшла щось рідне, давно загублене.

Сходючи вниз до лабораторії, Андрій Васильович відчув, що його душевний стан виразно відмінився. Непокій, що шарпав його місяцями, тривога, що ходила за ним, як тінь, кудись одійшли, а натомість стало усвідомлення небезпеки і урівноважена певність людини, якій нема чого вже брехати і вона може дозволити собі велику розкіш— говорити тільки правду.

З лабораторії Овчаренко пішов на дільниці оглянути «авеніту». Він любовно гладив її колоски, намагаючись визначити ступінь стиглости зерна, коли почув за плечима голос Сомка:

— Що, Андріє Васильовичу, як?

— Днів з десять ще треба чекати, коли дощів не трапиться... А то й більше...

Уважно оглянувши траву, агрономи мовчки пішли до дворища станції. Тільки в лабораторії, взявшись до роботи, Овчаренко заговорив:

— Як ви, Грицю, думаєте, вдень вони не нападуть?

— Я в тому певен... Вдень ми їх можемо пізнати, а цього вони бояться, бо невідомо, що буде завтра...

Знову замовкли. Тільки й чути було шелест паперу, що

в нього закладають рослини для сушіння, та час од часу кашляв Овчаренко. Обидва приводили до порядку гербарії та зразки трав, що ними було закладено і столи й полиці. Зразки стояли і просто в кутках, і на стінах, старанно примоцьовані дротом до картонних аркушів. Тут можна було побачити всю різноманітну безліч трав, над поліпшенням яких працювала станція.

— Серафима Сергієвна одмовилася їхати сама...

— Чого?

— Каже, що без мене вона нікуди не поїде.

Ці слова Андрія Васильовича Сомко зрозумів як делікатний натяк.

— Що-ж, Андріє Васильовичу, їдьте, а я залишусь тут,—сказав він просто.

— Не говоріть дурниць. Коли я поїду, то примушу й вас їхати... Бо коли-б ви й залишилися, то з того ніякої користи не було-б,—станцію без мене розграбують вже не бандити, а селяни... Ви-ж розумієте, що моя скромна особа є затримуючим моментом...

Овчаренко говорив це не безпідставно. Він був майже з усіма селянами добре знайомий, і тому вони не могли зважиться на відвертий розгром немилої їм станції, що займала такий хороший шмат лугу. Сомкові цього не треба було й доводити, бо він добре знав, що досить поїхати звідси «начальникові», як станцію знищать серед білого дня.

— Серафима Сергієвна каже, що вона теж має зброю і може не згірш нас боронитись...

— Це той дробовичок?—з посмішкою спитав Сомко.

— А то-ж...

В сторожкій тиші лабораторії чути було, як кожен з присутніх глибоко зітхав, перериваючи біг своїх думок.

— А що, Андріє Васильовичу, чи не кинути нам всю

цю музику, га?—викинув у словах свої сумніви Сомко і насторожено дивився на Овчаренка.

— Не можна, Грицю,—просто відказав Овчаренко,— зберемо насіння «авеніти» і тоді на всі чотири вітри.

— А зберемо, їй-богу, зберемо!—з молодечим захватом вигукнув Сомко і йому стало сором за свої сумніви.

Вечір потроху обволікав синьою млою нагріті червневим сонцем дерева і розповзався довгими химерними тінями, вкриваючи луки тонкою повстю туману. З далекої Болотівки розітнувся церковний дзвін і хряскнув в болоті між комишами тисячами брязкучих лун.

Сомко і Овчаренко вийшли з лабораторії. Сомко обійшов увесь двір і хазяйським оком оглянув його.

Він вже два роки працює на цій станції і вона здається йому за щось своє і рідне. Так колись він доглядав батьківського господарства, та з того часу, як помер батько, а господарство пішло димом під ворожим обстрілом, він залишився сам один на світі, і ця станція стала йому за рідну оселю.

Напоївши Буланого, Сомко пішов до Овчаренків і застав їх за жвавою розмовою.

— Це не вигадка, Сімо, Гриць сьогодні був у Болотівці на базарі і чув, як Рябий нахвалявся... Та от і Гриць!

— Ну а селяни що?—спитала Сіма вже Гриця.

— Селяни мовчать, але, видимо, співчувають... Сами вони не підуть, а коли хто почне, ну тоді вже залюбки...

— А банда Рябого велика?

Кажуть, чоловіка шість, не більше. Але-ж в селі ніякої влади, і можна робити що завгодно...

Всі замислились і мовчали. Порушив мовчанку Сомко:

— Я оце думаю, що треба умовитись...

— Про віщо?

— Та щоб вартувати, а то ще ненароком наскочуть...

По селах ще буяла каламутна селянська стихія, не приборкана державними нормами. Хвиля за хвилею проходили цим краєм озброєні ватаги, руйнуючи ті натяки на державну владу, що встановили, вірніше, намагалися встановити попередники. Десятки разів відбувалися зміни, і це привчило селян дивиться на всяку озброєну людину, як на джерело державної влади, до того-ж влади недовговічньої. Село замкнуло коло своїх інтересів сільською околицею, і Болотівка, що була не гірша за инші села, мало цікавилася велетенською визвольною боротьбою, звернувши всю свою увагу на той клапоть лугу, що належав лугівничій станції. Чи буде він коли Болотівським чи ні? І кому саме з того лугу наріжуть сіножать?

Знищити станцію селяни не наважалися, бо там сидів «хороший чоловік» Овчаренко, а от коли-б злодюжка Рябий це зробив, то вони-б не заперечували...

— Ви, Грицю, ночуєте сьогодні тут, а я піду вартувати... Пройти до нас з села можна тільки через Водяний Млин та стежкою вздовж дренажної канави, через Зелене болото... За тією стежкою і треба доглядати...

— Ні, сьогодні я піду. Там треба викопати секрета... Стріляти звідти не можна, щоб не догадалися і другий раз не пішли якимось иншим шляхом...

Умовились, що в разі Гриць помітить кого, він негайно біжить навпростець до станції, щоб оборонятися гуртом з будинку.

— Патрони для дробовичка перезарядіть на картеч,— кинув Сомко, виходячи з кімнати з рушницею під пахвою.

Андрій Васильович позамикав двері і вдвох з Сімою почав перезаряджувати патрони.

— Андріє, а може-б ми кинули все це та тікали-б до міста? Га?—Сіма з надією подивилася у вічі чоловікові,— ти-ж і так кашляєш, а тут ще такі турботи і небезпека...

Андрій Васильович довго мовчав, з притиском забиваючи патрони клейтухами. Тільки коли з півста їх лежали готові, він заговорив, відповідаючи настороженій Сімі.

— Втекти можна... Це зробити найлегше... Можна хоч зараз покликати Гриця і рушати... Так.

Овчаренко замовк, підійшов до дружини і обняв її за стан.

— Так. Це зробити легко. Але які наслідки такої втечи? Ми кинемо на поталу результати восьмирічної напруженої праці. Ми кинемо на руйнацію те, на що витрачено стільки енергії та коштів... Хай ті кошти не мої, а державні, хай моя праця оплачена тою-ж таки державою, та чи виправдана вона?

На останніх словах Андрій Васильович зробив наголос. Він тепер одійшов у бік од Сіми і допитливо дивився на неї.

— Так. Моя праця не ви-прав-да-на! Бо-ж не во ім'я своєї місячної платні я отут сидів, не з дрібненької пихи називатися директором станції, а з якихось инших міркувань! Якась инша сила примушувала мене сидіти в оцьому закуткові, без культурного товариства, з сухотами без лікарської допомоги! І хто знає, може це моя остання робота, остання можливість виправдати себе, виправдати своє життя?...

Каганець почав надто смердіти і Сіма погасила його. Схвильований голос Андрія Васильовича немов дзвінкіше лунав тепер у пітьмі, а слова падали важкими олив'яними кулями.

Знадвору зоряна ніч цідила скупе своє світло і жоден звук не долітав звідти.

— «Авеніта»—от моє виправдання! Це мій паспорт сумлінного працьовника! Нехай инша моя праця гине, але я нікому не віддам «авеніти»!

Він закашлявся довгим сухим кашлем. Це з ним бувало завше за сильних нервових зворушень.

— Скажемо, ми втекли. І що-ж? Завтра-ж наші ділянки випасуть скотиною і од «авеніти» не лишиться й сліду, навіть кілька насінин! А коли все вгамується, кожен може кинути мені у вічі, що я вісім років байдикував на станції і дурив суспільство своєю мітичною «авенітою» і як шахрай, розтринькавши гроші, симулює пожежу, щоб замести сліди свого злочину, так і я, наперед знаючи, до чого призведе моя утеча...

Андрій Васильович знову закашлявся і довго не міг угамувати кашлю, а коли заспокоївся, сидів тихо, не ворушучись.

Між двома людьми боролися дві сили, такі різні і ворожі. Після довгої мовчанки Сіма перша порушила тишу:

— Хоч-би трохи залишилося насіння...—з жалем промовила вона.

— Так. Коли-б залишилися запаси насіння, то инша справа... Я згодився-б тоді кинути все...

Розмову перебив легенький стук у двері. Сіма і Андрій Васильович насторожились.

— Хто там?

— Це я, пустіть...—почувся за дверима тихий Сомків голос.

Гриць тихо прослизнув у кімнату і замкнув за собою двері.

— Ідуть...—прошепотів він.

— Багато?

— Їх п'ятеро чи шестеро... З рушницями... Ви, Андріє Васильовичу, лягайте на балконі, а я полізу на горище... Серафимо Сергієвно, ви сюди, до вікна... Стріляйте по тінях... Спочатку я спитаю, хто й чого...

Сомко поспішав. Розпорядившись, він подався в коридор, звідки по драбині можна було дістатись на горище. Його нервовість передалася й иншим, і Сомко це помітив. Вже з пітьми коридору він підбадьорюючи сказав:

— Боятись нема чого... Вони хоробрі, нападаючи на беззбройних. До опору вони не звикли...

Притишені кроки Сомка незабаром почулися на горищі, де він приготував у гонтовому даху дірки, щоб крізь них стріляти.

Сіма поклала свою дубельтівку на лутку і, сидючи на табуретці, вдивлялась в темряву ночі. Андрій Васильович вийшов на балкон і ліг там з обрізом у руках.

Будинок причаївся і чекав ворога. Десь у траві вистукував цвіркун свою нескладну мелодію, на болоті квакали жаби, немов зпросоння, та час од часу з стайні чулося легеньке іржанья Гнідого.

Ліс навколо стояв мовчазним чорним муром і після денної спеки дихав терпкими пахощами смоли та грибною вогкістю.

З горища Сомко вдивлявся в зоряну темряву, але нічого не було видно. На землі немов хто розлив чорнило і затопив ним і кущі, і дерева, і луг навколо станції. Тільки невеличка прогалявина перед очима Сомка, саме з того боку, звідки можна було чекати ворога, не була затоплена чорними тінями.

Висунувши рушницю в дірку, Сомко напружено чекав. Раптом на краю освітленої галявини промайнула людська постать, а за нею ще кілька. Тіні швидко зникли в кущах і ніщо більше не порушувало спокою.

«Певне кущами хотять непомітно підійти до воріт»,— подумав Сомко і в цю-ж мить побачив дві постаті, що вийшли з кущів коло самого двору.

— Хто йде?!—запитав Сомко, коли тіні наблизились до воріт.

Постаті зупинилися. Чути було, як клацнули затвори і хтось неохоче відповів.

— Свої...

— Стій! Стріляти буду!

У відповідь почулася брудна лайка і постріл розлігся тисячами лун навколо. Сумнівів більше не було: прийшов Рябий.

З Сомка був не поганий стрілець, та тут йому зрадило око. Хоч як не цілився він, та після його пострілу тіні подалися в пітьму кущів, видимо, без жадної шкоди.

Андрій Васильович і Сіма не стріляли. Напад був не з їхнього боку. Тільки руки міцніш притисли зброю та серця забилися швидче.

Бандити, наскочивши на опір коло воріт, ухвалили, видимо, обстріляти будинок станції з протилежного боку, бо невдовзі почулися постріли з-за паркану, і кілька куль ударилося об стіну та дзенькнуло по залізній обшивці даху. Тепер настала черга Андрія Васильовича. Він вибрав саме те місце, відкіля одсвічувалися спалахи пострілів, і вибухнув з свого обрізу. За першим пострілом його охопив захват бою, добре відомий всім, хто збройно стикався з ворогами. Він стріляв тепер, випускаючи кулю за кулею, а з горища його підтримував Сомко. Сіма, зціпивши зуби і міцно тримаючи дубельтівку напоготові, здригалася при кожному пострілі, але сама не могла стріляти, бо її вікно виходило не в бік ворога.

Через якийсь час Сомко зліз з горища і рачки підповз до Андрія Васизьовича.

— Вони засіли в канаві і наші постріли їм не шкодять... Киньте стріляти...—промовив він тихо, беручи Овчаренка за плече.

Андрій Васильович поклав розпеченого обріза на підлогу.

— А що-ж робити?

— Я вийду з хати і обійду їх з тилу...

— Киньте це... Вони помітять...

— Ні чорта не помітять... Як почуєте мої постріли з лісу ліворуч, стріляйте тоді он в ті кущі... Вони, певне, тікатимуть через них...

Андрій Васильович більше не заперечував. Гриць говорив так безапеляційно, що в Овчаренка не вистачало сміливости заперечувати.

Сомко рачки одповз з балкона в кімнату, бо кулі безперестанку сипалися на будинок. Напасники, видимо, мали досить набоїв.

— Серафимо Сергієвно, ви будете стріляти он по тих кущах, як почуєте, що вони перейдуть із свого теперішнього місця...

Сіма тільки мовчки кивнула головою. Андрій Васильович, заклавши у свій обріз нову обойму, насторожився.

Сомко виконав свій план блискуче. Через хвилину з лісу почалася часта стрілянина.

По пострілах можна було зрозуміти, що бандити обернули огонь в ліс, але незабаром вони стріляли вже в кущах праворуч. Це покликало до діяльности і дубельтівку Сіми і обріз Очаренка, та не надовго. За чверть години стрілянина ущухла, і тільки десь далеко на болоті напасники висаджували в повітря постріл за пострілом, відимо, зпересердя од невдачі.

Коли все затихло, Андрій Васильович встав і підійшов до Сіми.

— Мені треба плече перев'язати... Шкрябнула гемонська куля.

Сіма занепокоєно заметушилася. В пітьмі вона намацала плече чоловіка і руки її відчули липку масу.

— Тебе поранено?—з жахом спитала вона.

— Трохи... Ти не турбуйся...

Поки Сіма світила каганця та відшукувала матеріял для перев'язки, прийшов і Сомко. Він задоволено потирав руки.

— Провів аж до стежки... Одного понесли на руках. А що у вас?—запитав він Андрія Васильовича.

— Та дряпнули трохи...

Куля пробила м'яз на плечі навиліт понад дужкою, не зачепивши кістки. Сіма забинтувала плече, як уміла. Руку доволеся взяти на перев'язь, бо рана давала себе відчувати.

Коротка літня ніч тліла на сході рожевими огнями, перш ніж згоріти в соняшному полум'ї ранку.

Шматтся ранкового туману заплуталося в соснах і залягло в долині, аж поки байдуже і величне сонце не висушило решток спопелілої ночи. День підносився над землею, невмолимий, як смерть, і спроквола оглядав сліди нічного бою.

Андрія поклали спати, а Сомко і Сіма умовилися спочивати по черзі.

— Треба бути напоготові. Ми перемогли цієї ночи, але бандити так нас не кинуть...

Сховавши обріза під сорочку, Сомко пішов оглядати двір. Його підозріння, що бандити лежали в канаві, справдилися,—трава була зім'ята і накидано богато вистріляних гільз. Тут-же на траві Сомко помітив і велику пляму згуслої крови.

Повернувшись з обходу, Сомко сказав Сімі:

— Ви лягайте відпочиньте, а я обкладу балкона цеглою... Балкон—то наша найвигідніша позиція...

Впоравшись, він збудив Сіму.

— Я піду на село. Набоїв у нас залишилося мало... Треба дістати...—сказав Сомко.

Набоїв справді залишилося не багато. Дістати їх можна було тільки вимінявши на борошно.

— Десять фунтів залишу, а на решту виміняю з сотню, а може й дві патронів...

— Гаразд,—згодилася Сіма,—аби Андрієві вистачило хліба, а ми якось обійдемось...

Сомко в знак згоди кивнув головою і подався вниз. Сіма залишилася одна коло пораненого чоловіка, що стогнав і метався в сні. Хвилини потяглися довгі і томливі.

Вона то вставала, щоб перевірити засув дверей, то виглядала у відчинене вікно на безлюдну пустелю лугу і лісу, і коли їй ввижалося, що хтось там порушує безлюддя, Сіма хапалася за рушницю і хвилинами, не рухаючись, притаївши дихання, вдивлялася в підозріле місце.

«Що буде з її чоловіком і що станеться з нею?»—турбувала її думка, і те, на що пристала вона розумом за доказами Андрія, відходило од неї, відтиснуте чуттям.

Що з того, що Андрій виправдає своє життя ціною цього-ж життя? Яка радість йому і їй от того виправдання?

Ні, вона буде домагатися, щоб вони негайно їхали звідси, тим більше, що Андрієві потрібна лікарська допомога. Його-ж бо ніхто тепер не насмілиться обвинувачувати в тому, що він не захотів захистити діло своїх рук, бо збанкротував...

Андрій Васильович нарешті заспокоївся. Його змарніле обличчя вкрилося довчасними зморшками, і Сіма тільки тепер помітила буйну сивизну, що заплуталася йому у волоссі.

Ні, негайно звідси, щоб-то не було! Вона вимагатиме, і він не посміє в такому стані одмовитись!

Години через дві Сомко повернувся з патронами. Він весело увійшов у кімнату, але, побачивши Сіму в сльозах, осікся.

— Грицю, хоч ви умовте його їхати! Тут-же й лікаря немає поблизу!—благаюче звернулася вона до Сомка.

Андрій Васильович прокинувся. Ні на які умовлення він не приставав. Він казав, що його від'їзд буде причиною загибелі станції і «авеніти». Довелося залишити розмову, бо вона нервувала Андрія Васильовича, а він й без того був у поганому стані.

Сомко дізнався в селі, що вночі повернулися хлопці Рябого з нальоту, але нічого не розповідають. Рябий лежить в хаті і нікуди не виходить, кажуть, що його поранено в ногу.

— Може тепер на якийсь час дадуть спокій...

— А що чувати з політики?—поцікавилася Сіма.

— Чорт його разбере!—махнув безнадійно рукою Сомко.—Одні кажуть, що більшовики Варшаву забрали, а другі, що Петлюра в Київі. В Заболотівських лісах отаборився Орлик і нікого не пропускає в наші краї...

Тепер весь тягар вартування падав на Сомка і Сіму. Андрій Васильович не вставав з ліжка. На третій день йому ніби покращало і він спробував ходити, та відкрилася рана і довелося знову лягати. Сіма змарніла і ходила засмучена. Тільки Сомко був як і завше бадьорий. Він і вартував ночами, і провадив записи спостережень на досвідних дільницях, і навіть просапав ті з них, що дуже вже заростали бур'яном.

«Авеніта» потроху дозрівала. Сухі дні сприяли цьому, і в Сомка родилася була надія, що за якийсь тиждень вони можуть зібрати насіння. Та ту надію вщент зруйнував дощ.

— Ну, що там?—питав Андрій Васильович. Йому стало легче, але плече боліло, і Сіма не дозволяла йому вставати з ліжка.

— Все гаразд, от тільки коли-б не дощ... Хай йому всячина!—Сомко незадоволено махнув рукою.

— А чого це ти, Сімо, така бліда?—питав Андрій Васильович дружину.

— Нерви все...—відповідала Сіма, криючи од чоловіка, що вони з Сомком от вже три дні як не їдять хліба, зберігаючи хворому. Їхнім заживком тепер була картопля, посолена салітрою. Добре, що хоч салітра залишилася між иншими мінеральними угноєннями в коморі станції.

Дощ лив два дні і тільки на третій день проглянуло сонце і звеселило всіх. Сіма ходила радісна, як несподівано обдарована дитина, її радувало і сонце й чоловік, що вже проходив по кімнаті. Загроза ускладнень минула, і рана загоювалась.

Сомко знову навідався в село до знайомого селянина і повернувшись, розповідав:

— Рябий нахваляється. «Я, каже, їм покажу стріляти... Не мають, каже, права в чоловіка стріляти»... Треба стерегтися...

Сомко що-ночи ходив стерегти перехід через болото і повертався лише ранком, щоб упоратись з господарством та відпочити.

— Андріє, ми сьогодні будемо обідати без хліба,—винувато сказала Сіма.

— Ну то що-ж? Поїмо й картоплі, — спокійно відповів чоловік і допитливо подивився на дружину.

— А ти давно хліба не їла?

— Ні, як-же-ж...—несміливо одказала Сіма і зніяковіла.

Вже з цього Андрій Васильович зрозумів, що в останні часи годували хлібом тільки його. Недарма-ж Сіма зробилася така прозора, а Сомко висох, як тараня, за останні два тижні.

«Для власної пихи жертвуєш людьми!» докоряв себе Андрій Васильович, «ціною чужого життя виправдуєш себе і свою роботу»...

Хвиля сумнівів і вагання накотилася на нього знову і загрожувала перемогти його твердість.

«Чи не кинути все і тікати з цього жахливого місця?» думав він і, скориставшись з відсутности Сіми, потихеньку зійшов вниз і почвалав до дільниць.

Лугові дільниці вилискували під сонцем і радували батьківські очі Андрія Васильовича. От він нахилився над колосками «авеніти» і помацав їх здоровою рукою. В колосках відчулося зерно і хвиля вагання розбилося об гранітову твердість Андрія Васильовича остаточно і назавжди.

Зірвавши колосок «авеніти», він пішов до будинку і коло сходів зустрів Сіму. Вона помогла чоловікові зійти на гору і в кімнаті довго любовно розглядала колосок. Потім вона допитливо подивилася у вічі чоловікові, і Андрій Васильович зрозумів це німе запитання.

— Якщо буде добра година, то позавтра можна буде зібрати насіння...

Сіма оживилася. Два дні і мукам їхнім край!

Та над вечір розгулявся вітер і нагнав чорні дощові хмари, засмутивши всіх мешканців станції. Сонце зайшло, і все навколо потонуло у буряній темряві. Ліс загудів тисячами голосів, немов сили первісного хаосу намагалися розшматувати землю.

Сомко, впоравшись по господарству, прийшов на гору, і троє людей сиділи коло каганця і мовчки прислухалися до голосу бурі.

— Ну, я пішов,—встав Сомко і накинув рушницю на плече.

— Ви-б посиділи вдома, хто в таку годину насмілиться прийти сюди?—сказала Сіма.

— Саме в таку годину найзручніше напасти.

Сомко вийшов у пітьму до свого «секрету».

— Дощу не буде... Вітер розгонит хмари...—немов сам собі промовив Андрій Васильович.

— Ми негайно-ж поїдемо, як тільки зберемо насіння? Так-же?—спитала Сіма. Їй хотілось ще раз почути підтвердження цього.

Чоловік мотнув головою в знак згоди.

Поповзли довгі мовчазні хвилини очікування невідомого. На дворі не вгаваючи лютувала буря і під шум її Сіма, мрійливими очима дивлячись на світло каганця, тихо говорила:

— ... Мені здається зараз, що ми пливемо на кораблі, який втратив керму і вітрила... Нас кидає з хвилі на хвилю буряне море, а ми, не маючи змоги керувати судном, покладаємось на випадок... На **щасливий** випадок... А щасливих випадків так мало!—з жалем у голосі докінчила свою думку Сіма.

— Це не так, ми активно захищаємось,—відказав суворо Андрій Васильович,—а це значить, що ми не живемо надією на щасливий випадок. В нашому стані може бути тільки одна надія—на власні сили. То тільки безвольні слабодухі люди надіються на якийсь од них незалежний «щасливий випадок»!

Сіма винувато опустила очі. Тільки тепер, перед лицем смертельної небезпеки, вона впізнала справжнього Андрія, що кривсь од її очей і за пристойною зовнішністю і за званням директора лугівничої станції. Тільки тепер вона збагнула ту силу, що закладена в сухотні груди її чоловіка і якій вона, Сіма, не знаходила назви.

Раптом шум бурі перетявся якимось заглушеним вибухом, немов упало дерево, з тріском ламаючи сусідні дерева. Сіма і Андрій Васильович насторожилися. За першим вибухом розітнулося ще кілька, і буря пошматувала їх на клапті. Сіма погасила каганця.

— Сідай коло вікна з моєю рушницею, а я з обрізом ляжу на балконі,—сказала вона.

— Кинь, я сам...

— Тобі не можна лягати, рана може відкритись знову!

В голосі Сіми забреніли нотки наказу і вона мовчки пішла з обрізом на балкон. Вітер рвав її волосся і свистів в ухах. Сіма прислухалася. Постріли потроху глухли в далині і незабаром зовсім затихли, чи то покриті шумом вітру, чи то справді там перестали стріляти.

Вона зайшла в кімнату і сіла коло столу, не кидаючи обріза.

— Що це таке? Чи Гриць почав стрілянину, чи то десь в другому місці стріляли?

— Я й сам не розберу. Буря так скажено шумить...

В цей час у двері постукав Сомко. Він зустрів бандитів на переході стрілянию, і вони повернули назад.

— Стріляли, сволочі, в мене, та я в окопі, мене не дістанеш!—усміхнувся Гриць, так ніби мова мовилася про якийсь безневинний жарт.

Наступний день хоч і був вітряний, та передбачення Андрія Васильовича справдилося,—дощу не було. Овчаренко ходив веселий, повсякчас визираючи у вікно. Він майже зовсім вичуняв і тільки рука на перев'язі нагадувала про рану. За обідом Сомко казав:

— Вітер прискорить визрівання насіння, особливо коли сонце не зрадить.

— Так, сонце хороше,—промовила Сіма і, підійшовши до вікна, вигукнула не своїм голосом:—Пожежа!

Андрій Васильович і Сомко підхопилися з місць і кинулися до вікна.

— Горить стайня!

В нестямі Сомко вибіг на балкон і в цей момент кілька пострілів прогреміло з-за стайні. Кулі завищали, ударившись об цеглу, якою було обкладено балкона.

— Лягайте!—вигукнув Андрій Васильович, а Сіма, зрозумівши, в чому справа, кинулася замикати двері.

На щастя, полум'я пожежі не загрожувало будинкові. Вітер дув убік.

Напасники, видимо, хотіли викликати мешканців станції на подвір'я, щоб там їх перестріляти, та не втрималися почали стрілянину зарано.

Балкон обернувся тепер на справжню фортецю. Андрій Васильович, орудуючи одною рукою, мусів стріляти з затримкою, Сомко стріляв з вибором, економлючи набої, а Сіма з жалем дивилася на свою дубельтівку — всі патрони були вистріляні.

Напасники залягли в канаві, але вона, видимо, мало крила їх, і вони по-одному почали перебігати в кущі. Незабаром ворожі постріли замовкли. Сомко поліз на горище і повідомив, що четверо з рушницями подалися в бік села через болото.

— А Буланий спокійнісінько собі пасеться в кущах!— весело додав Гриць.

Та радість нової перемоги затьмарилась тим, що рана Андрія Васильовича од напруження знову відкрилася, що аж одежа просякла кров'ю. Довелося покласти його в ліжко.

Держучи рушницю напоготові, Сомко вийшов на двір, наказавши Сімі стежити з балкона, чи нема кого в лісі.

Стайня догорала, і гасити її не було рації. Сомко пройшов до канави, з якої стріляли напасники, і раптом зупинився як вкопаний: в канаві лежав чоловік, розкинувши руки, а замість голови була жахлива кривава маса.

Першим бажанням Сомка було повернутися до будинку і розповісти про це Сімі, але зараз-же він передумав. Це може налякати жінку і схвилювати Овчаренка, і без того хворого. Треба непомітно прикопати труп, але як взяти лопату, коли Сіма може його побачити з балкона і зацікавитись, що він там робить?

Ні, він не буде прикопувати забитого. Все одно треба

з станції негайно тікати. Немає сумніву, що бандити використають убивство одного з своїх товаришів як засіб підбурити селян, і можна в скорому часі сподіватись розгрому. Це може статися не пізніше вечора, а тому треба поспішати.

Сомко повернувся до будинку і зайшов до Овчаренків. Андрій Васильович спав, а Сіма стояла на балконі.

— Серафимо Сергієвно,—почав Гриць, насупивши брови, що означало особливо серіозні наміри Сомка, — нам як-найшвидче треба виїхати звідси. Чим швидче, тим краще. Залишатися тут далі ніяк не можна.

— Що це з вами?—здивовано спитала Сіма.

— Зо мною нічого особливого, але я переконаний, що наша станція не пізніше цього вечора буде обернена на руїну. Коли ми залишимося тут, то обернемся на трупи...

В голосі Сомка було стільки твердости і переконаности, що Сіма не стала далі розпитувати, тим більше, що Гриць додав:

— Зараз я вам нічого не пояснюватиму. Розповім, коли виїдемо звідси.

— А чи-ж погодиться Андрій Васильович?

— Мусить погодитись. «Авеніта» дозріла, і ми можемо з собою захопити чувалів зо-два колосків.

Діставши серпа, Сомко пішов до дільниць. Він швидко зрізáв колоски «авеніти», складаючи їх у мішки. Вони визріли, але молотити їх ще було зарано.

— Ну, «авеніта» вже тут, — сказав Сомко, скидаючи з плечей чували з колосками. Ми можемо рушати і чим швидче, тим краще.

Андрій заворушився на ліжку, і Сіма кинулася до нього.

— Андріє, нам негайно треба звідси тікати!

Андрій Васильович, нічого не розуміючи, дивився то на Сіму, то на Сомка.

— Так, негайно,—ствердив Сомко тоном людини, яка знає, що робить,—зараз-же треба збиратись в дорогу.

— Як-то так в дорогу? А «авеніта»?—аж підскочив на ліжку Овчаренко.

— «Авеніта» он в тих чувалах. Ми заберемо її в колосках.

— Та чого-ж так швидко? Адже-ж її треба обмолотити?

— Їхати треба негайно, через дві години буде пізно.

Тон і поводження Сомка були незвичні ні Сімі, ні Андрієві Васильовичу. Він, видимо, ухвалив бути на цей час диктатором і примусити цих нерішучих людей виконувати його волю.

— Беріть найнеобхідніше. Гнідого ми навантажимо мішками «авеніти», в кульбаку сяде Андрій Васильович. Ми з вами підемо пішки,—звернувся він до Сіми, не дивлячись на неї. Йому, видимо, самому було ніяково командувати цими людьми, яких він звик поважати.

Збирались не довго. Найпотрібніші речі склали в мішки, і Сомко приладив їх разом з мішками «авеніти» до кульбаки. Доводилося використовувати коня, як вантажну тварину, бо єдиний віз згорів у стайні під час пожежі.

З великими труднощами посадили Андрія Васильовича на коня, і хоч як боліло йому плече при цій операції, та він мужньо терпів біль і мовчав.

Перед тим, як рушити з двору, Сомко не втерпів і побіг на горище. У нього з'явилася думка, чи не даремно він «зчинив гарячку».

Сонце стояло вже низько на заході і кидало косе проміння і на луг і на ліс. Далечінь заволікалася млою, поки що ледве помітною, та Гриць не зважав на красу пейзажу. Його цікавило те місце, де був перехід од Болотівки на цей бік. Там помітна була якась метушня, але розібрати, що саме там робилось, не можна було.

«А може то збираються до нас іти?» подумав Сомко і похапцем зійшов на низ.

— Ну, рушаймо!—сказав він, і всі троє в-останнє подивилися на будинок і дворище.

Сомко повів подорожніх не широким шляхом, а якимись, йому тільки відомими, мисливськими стежками. Так їхати, на його думку, було найбезпечніше.

На лісовій стежці віяло вже нічною прохолодою і вогкими випарами землі. Останні соняшні проміні золотили верховіття сосен і стікали бурштиновою смолою по їх корі.

Прозорі присмерки потроху затьмарювалися, і тепла ніч тихо нахилилася над землею.

Аж тепер, коли подорожні од'їхали од станції верстов за чотири, Сомко насмілився розповісти правду.

— Ви як гадаєте, селяни не скористаються смертю бандита, як причіпкою, щоб розгромити станцію? Та й бандити не одмовляться од демагогії з цього приводу...

Сіма мовчки ступала поруч коня, підтримуючи чоловіка. Рана його знову відкрилася і кров просякала через пов'язку. Гриць вів коня, вибираючи найзручнішу стежку.

— Грицю, чи не зупинитися нам тут де-небудь в лісі? Андрієві дуже погано...

Андрій Васильович справді ледве сидів на коні од надмірного виснаження. Втрата крови давала себе відчувати.

— Ви постійте тут, а я пошукаю зручного місця в хащах...

Гриць подався в темряву ліса, а Сіма залишилася коло чоловіка, що безсило зліг на шию Буланого і стогнав, не в силі стриматись. Його почала трясти пропасниця, і жінка затурбувалася.

— Тобі холодно?

— Мене морозить... У мене весь бік мокрий від крови...

— Нічого, нічого, от доїдемо до залізниці... Там лікар,—

Сіма сказала силувано ці бадьорі слова і не могла витримати далі. Виснаження та надмірне нервове напруження підірвало її сили. Вона притулилася до Андрієвого коліна і заплакала.

— Не плач... Якось-то обійдеться...—втішав Андрій Васильович і сам не вірив, що все це може обійтися для нього «якось-то».

Сомко незабаром вирinув з кущів і, взявши коня за поводи, коротко сказав:

— Рушаймо.

В лісовій гущавині, на килимі з соснових шпильок, Сомко улаштував ліжко хворому, бережно знявши його з коня, поклав на мішки з майном та «авенітою».

Андрій Васильович скоро заснув, але спав неспокійно. Він шарпався так, що його доводилося держати, вигукував загрозливі слова, згадував «авеніту» і, нарешті, беззгучно заплакав.

Сіма сиділа коло чоловіка мовчки. Вона втратила здатність думати і якась незнайома їй отупілість охопила всю її істоту. Гриць пішов шукати води і десь в кущах чути було тріск сухих гілок під його ногами. Легенький вітер пролітав між деревами, змітаючи шелестючий сосновий шум, та час од часу чулося іржання Гнідого, що пасся в кущах.

Між вітами дерев видно було клапоть зоряного неба, і Сімі здалося, що сидить вона в глибокому колодязі з якого немає виходу...

— Серафимо Сергієвно! — почула вона раптом голос Сомка поблизу і стрепенулася,—подивіться-но в той бік!

Сіма підвела голову. Над лісом, з того боку, де залишилася лугівнича станція, палахкотіла багряна заграва.

— Горить наша станція,—впевнено сказав Сомко.

Вони мовчки дивилися в той бік, аж поки криваві, розводи на небі не почали пригасати і ранок остаточно не стер їх своїм світлом.

— Грицю,—сказала Сіма, благаючи,—Грицю, що-ж робити будемо?..

Сомко спочутливо подивився на неї. Потім він перевів свій погляд на воскове обличчя Андрія Васильовича. Той спав тепер спокійно і швидче нагадував виснажений довгою і тяжкою хворобою труп, аніж живу людину.

— Везти його далі не можна. До станції шляху в двадцять верстов не збереш.—Гриць тяжко замислився. Сіма з затаєною надією дивилася на нього, сподіваючись, що він придумає вихід. Сама вона вже втратила здатність логічно мислити.

— Тільки одно й можна зробити,—одвести Андрія Васильовича до лісника Хведота...

— А його там не шукатимуть?..

— Не знаю. До сторожки Хведота верстов зо-дві звідси... От вам обріз і патрони, а я поїду до Хведота...

— А як хто наскочить?

— Одстрілюйтесь, поки буде змога, я негайно-ж повернуся назад...

Сомко піймав Буланого і окульбачив його. Незабаром тупіт копит затих у лісі.

Сіма все дивилася туди, куди поскакав Сомко. Ранок розігнав уже нічну темряву, але сонце ще не сходило. Сіма сіла коло Андрія.

Він помре, в цьому нема сумніву у Сіми, але що робитиме вона, така безсила зараз і до краю виснажена? Вона погладила бліде чоло чоловікове і пильно вдивлялася в його лице, таке змінене тепер і схудле. Андрій Васильович спав спокійно, але мертовна блідість вкривала його. Раптом рука Сіми затремтіла і з очей одна по одній покотилися сльози. Вона одсунулася од Андрія, щоб не турбувати його і беззгучно виплакувала свої чорні жалі, що запеклися в її серці шкорубкою жужелицею...

Непомітно для себе вона прихилилася головою до мішка з «авенітою» і заснула кам'яним сном.

Розбудила її тиха розмова поруч. В нестямі вона схопилась на ноги і озирнулася, шукаючи обріза.

— Що з вами, Серафимо Сергієвно?—спитав її знайомий голос і вона отямилася. Сомко сидів спокійно поруч Андрія Васильовича і поїв його молоком з пляшки. Пити було незручно, але Овчаренко жадібно припав до пляшки, час од часу одриваючись, щоб вкусити з Сомкових рук хліба.

— Я вже з півгодини як повернувся. От бачите, який молодець Андрій Васильович!

Андрій Васильович справді був кращий, ніж напередодні. Він виспався і тепер, напившись молока, задрімав.

— Де це ви взяли?

— Та все-ж Хведот. Об обіді він з возом буде тут.

Поглянувши на чоловіка і переконавшись, що той заснув, Сіма пошепки спитала:

— Ну як станція?

— Спалили... Звечора до Хведота прибігали, питали про нас...

Андрій Васильович заворушився на своєму ліжку і Сіма кинулася до нього.

— Лежи спокійно...

— Це... «авеніта»... тут?—ледве чутно спитав Овчаренко, поклавши безсилу руку на мішок.

— Так, «авеніта»... Спи...

— Розкладіть... хай просохне... А то щоб... не зогрілася...

Сонце підбивалося все вище й вище, як непереможний прапор творчого життя, і поїло будівничим патосом все суще на землі.

Творчі сили справляли свій буйний похід, і день радісною птицею махав живущими крилами...

КНЯЗЬ БАРЦІЛА.

...Птиці і комахи без угаву мережали бісером і шовком спітнілу вечірню тишу.

Степ промок пітьмою і парко дихав тисячами запахів. З півночи насунулись хмари і небо почорніло, як рілля. Тільки на заході остання світла цяточка змагалася з чорною повіддю їх та й та незабаром розтала, як крижинка у теплій воді.

В далені загуркотіло і степ прижукнувся в тривожному чеканні.

Професорові Бергену ця картина навіювала, видимо, не дуже приємні думки, бо з прихованим роздратованням у голосі він промовив, звертаючись до свого асистента Деменка:

— От поллє дощ і ми будемо мокнути, як бездомні пси... Ви, мій друже, можете радіти з цієї нагоди—ненависні вам «культурні надбання» не зіпсують «обстановки» цієї ночи...

Перспектива мокнути під рідким рядном не тішила професора, а винним у цьому він вважав Деменка, що одмовився взяти подвійне шатро.

Асистент байдуже подивився на професора через багаття. Той сидів на розкидному стільчику і задумливо копирсав ломачкою у вугіллі.

Професор був високий худорлявий чоловік з добре

виголеним обличчям і одягнений у вигідне і разом з тим елегантське вбрання. Його біла, добре випрасована сорочка, з вишуканими застіжками на чохлах, була кокетливо розхрістана, а з-під штанів визирали панчохи модного коліру.

«Ич, боїться галантерею свою підмочити!»—усміхнувся Деменко в пітьму.

Вони приїхали сюди на розкопки старовинної степової могили, в якій професор сподівався знайти речеві потвердження своєї теорії про культурні впливи грецької колонізації за скитсько-сарматське розселення на українськім півдні. Могила стояла в глухій частині степу, найближче село за добрий десяток кілометрів, і професорові з асистентом довелось жити під рідким шатром, нап'явши робітникам курені.

Сьогодні, напередодні свята, робітники пішли в село, а Берген і Деменко зосталися коло могили.

— Ні крихти не жалкую за тим «надбанням»...—сказав асистент, ніби плюючи словами і на «надбання», і на красиві описи степу, і на професора, і на все те, що канонізувала людськість, як досягнення. Ніби чогось поспішаючи, він казав далі:

— Ваші «культурні надбання» запаскудили природу, зплюгавили людське життя, зробили людину рабом комфортабельного клозету...

Такі розмови точилися між ними що-вечора, і погляди асистента вже не дивували Бергена.

З видимою насолодою, напівлежучи, Деменко простяг босі брудні ноги в драних штанях і скуйовдив і без того вже скуйовджене волосся. І недбалим одягом, і неголеним обличчям, що заросло вовною невиразного кольору, він демонстрував свій протест проти ненависних йому «культурних надбань», що їх так вихваляв професор. І в той

час, як професор виходив на роботу вранці старанно одягнений, мов манекен з крамниці модного одягу, Деменко мав вигляд людини, незнайомої ні з цилюрником, ні з чистою білизною...

Про професора асистент думав не дуже поштиво: «Ну, хоч-би тут кинув свою галантерею!.. Парикмахер!..»

— Навіщо-ж нарікати на комфортабельний клозет? Це-ж гігієна...

Деменко мовчки дивився в чорне небо. Грім пройшов стороною і вгамувався. Чай було допито, професор пішов собі до шатра і засвітив лямпу.

«Так... Його гіпотеза про культурні впливи має блискуче потвердження. Оця зброя, посуд, прикраси, здобуті з старовинної могили, усувають жадні заперечення професорових тверджень»...

Незабаром і Деменко зайшов до шатра з твердим наміром негайно лягти спати. Він стомився за день і очі йому мимоволі злипалися.

— Ми безперечно надибали на погребище сарматського вождя,—ніби сам собі говорив професор,—слід звернути особливу увагу на цього меча, а головне на його держално... Цікаво,—дикун, що, певне, мився раз на рік, і то тоді, коли купав коні, мав зброю, зроблену найкращими майстрами Греції... А от князівські прикраси та відзнаки напевне кували некультурні сарматські ковалі, вбого мавпуючи грецьких майстрів...

Професор, не турбуючись про слухача, говорив далі про культурне убозство степовиків, про їх примітивне господарство, про недосконалі форми державного ладу та суспільну неорганізованість, через що всі ті племена врешті були винищені дужчими та організованішими народами. І що далі говорив професор, то більше накипало у Деменка злосливе почуття до нього. Нерви заворушилися, як гадюки, і наляканий сон одійшов у темний куток шатра.

Нарешті він, стримуючись, перебив професора.

— Ви закидаєте колишнім кочовникам некультурність, економічну, як на ті часи, відсталість, примітивність державного і суспільного устрою... Нехай все те так... ми про це знаємо... Але скажіть, будь ласка, що придбала людина, вигадавши залізницю, аероплан, радіо і зробивши добрий десяток соціяльних революцій?

І не даючи професорові змоги відповісти на запитання, він, з якимось невластивим йому піднесенням, казав далі:

— І чи не подібні ми до тієї курки, що, риючись в гної, погорджує орлом: мовляв, некультурний?..—Деменко перевів дихання.

— Пробачте, але я не можу всіх ваших хвалених «надбань» розцінювати инакше, як не через призму духовного визволення людини з-під влади обставин... Звичайно, залізниця нам де-в-чому допомогла, але не треба забувати й того, що разом з цим вона зробила нас і своїми рабами... Вона одняла у нас частину свободи, примусила коритись собі, а дикун—той своїй волі підпорядковував коня чи буйлова. Людство в шуканні свободи, як миша, поласившись на шматок сала, потрапляє в пастку. Ми, поласившись на електрику, зробили з неї собі тирана, вигадавши годинника, попали до нього в неволю...

Деменко чи не вперше так багато говорив, і професор стежив за ним з зацікавленням лікаря, що спостерігає незвичні симптоми у хворого.

— Хіба, ви, професоре, не відчуваєте, як вас тиранить отой маленький механізм на вашій руці? Людина проміняла рештки своєї свободи на машину, долю орла—на долю курки, хай це так, але нема чим хвалитись...

Професор пильно дивився на Деменка. Це ставало ці-

кавим, бо асистент досі так повно не деклярував своїх поглядів.

— А хвальна суспільна організація? А сучасна держава? Досягнення, кажете? Киньте, професоре, дурити себе й инших! Ми перемогли буржуазію з її анархією і взялися до соціялізму, комунізму... Ну, то що з того? Здобула людина хоч крапельку внутрішньої свободи? Ні, й тисячу разів ні! Коли машина ще не зовсім обікрала нас, так сучасна держава, буржуазна чи пролетарська—все одно докінчила ганебне діло... Мене, людину, примушують робити те, що мені органічно противно, настирливо лізуть у найдрібніші шпаринки мого життя, плюють мені в душу... вимагають, щоб я думав так, як і всі, це во ім'я визволення! Хіба це не вдосконалене знущання, коли во ім'я свободи мене роблять гіршим за раба?.. Я заздрю рабам отого сарматського князя, що ми його кістки викопали, я заздрю отим дикунам, що не милися роками... Вони вірили в грім, у блискавку, в сонце, а ми віримо в годинника, в швацьку машину і в удосконалену каналізацію...

Деменко замовк і тремтячими руками натягав на себе ковдру. Він, видимо, сподівався, що професор сперечатиметься, але той мовчав. Тоді Деменко одкинув ковдру, що був натяг на голову, і підвівся на ліжку:

— Сучасність гидка, як проститутка, вона мені чужа— ця сіра і убога сучасність... Тільки там, в тому житті, що лежить нині в могилах під грубим шаром землі, була свобода, справжня, не книжна свобода, була краса життя, героїзм, захват, яких не знає сучасність, що ту красу і захват перевела на мову статистики і мацає її брудними руками і підраховує на бухгалтерських рахівницях...

Ще довго-б виливав свою тугу за минулим Деменко, коли-б професор не перебив його.

— Мій друже, давайте спати... Ви занадто експлоатуєте

свою фантазію замість... знання... Весь той захват, вся та краса, про яку ви так красиво говорите, не варта шини сучасного автомобіля, бо й їй ті дикуни молились-би як богові...

За день стомилися ноги і важчала голова. Сон білим молоком заволікав уяву і в нитках її плуталися, як мухи в павутинні, думки Деменкові і завмерали знесилені. Нарешті він полетів у м'яку безодню сну, а там десь, вгорі, над прірвою, ще лунали слова Бергера, закоханого в сучасність...

— Минулі епохи... розвиток людства... тисячеліття... класові суперечності...

Падали чіткі обдумані професорові слова, такі чепурні, як англійський проділь на його голові, й солідні, як його ім'я відомого на всю Европу археолога.

А Деменко вже давно не слухав. Його засипала чорна лава сну, все вище й вище... як над сарматським князем, підносилась могила, легка, як пух, і заспокоююча...

«Певне й мене одкопають через тисячу літ нудні люди»...— промайнула остання чудернацька думка...

Сонце вже розливало над обрієм кіновар і кармін, як професор сказав останню кінцеву фразу, елегантську і беззмістовну фразу, якими завше кінчають дисертації та які вставляють в політичні промови, коли нема вже чого сказати путнього...

* * *

Шатра не було над головою, а золотаво-синє ранкове небо дзвеніло жайворонками. З боків нахилилася прим'ята трава і тихо кивав ковиль білими стьожками на тлі неба.

Голова боліла, немов у потилицю було забито гарячого цвяха. Хотілось поворушити руками, помацати голову, але марні були зусилля: руки не рухались, їх немов одтяло.

«Параліж!»—промайнула полохлива думка і все тіло охопила млость.

Посовав ногами,—вони важкі, як чавунні.

Тоді, напружуючи всі сили, він підвівся й сів. Небо розсунулося ширше, але висока трава заважала оглянутися навколо.

Голова нестерпимо боліла, а перед очима гойдалася трава і небо. Сидіти було дуже незручно, і тільки тепер він зрозумів, що його руки були звязані за спиною.

«Так от що воно! Мене ограбовано, звязано і кинуто... Але руки?»...

Поволі в руках з'явилося почуття болю і він поворушив пальцями.

«Ясно,—перележав!»—подумав він з полегкістю і почав, скільки можна було, ворушити руками.

Коли вже отерплі руки одійшли, він визволив їх з вузла. На щастя, вони були звязані сиром'ятним ремнем, що ослаб від ночної вогкости.

Аж тепер він оглянув себе, і здивування прикувало його очі до ніг. На них були взуті коротенькі шкіряні напівпанчохи, напівчеревики, звязані плетеним ремінцем коло кісточок поверх коротеньких халявок. В халявки вправлено ногавиці чудернацьких штанів з грубої рядюги, а до колін спадала сорочка з такої самої рядюги, тільки вибійчаної. І все те брудне і засмальцьоване...

Сорочка в багатьох місцях роздерта, так само, як і штани, а на лівому боці засохла кров...

Ці реальні речі привели його до пам'яти.

Він боязко озирнувся навколо, але ніщо не підтримало його непокою. Він усміхнувся сам собі.

«Не бійся, Бісарте, твої вороги далеко!»

Але за цією радісною думкою його почала мучити жадоба. Степ сухий, а в повітрі не почувалося вогкої близькости води.

Тоді, попереджаючи сонце, охоче на степову росу, Бісарт сів навколішки і почав злизувати роси з довгих шорстких листочків...

Од напруження та незвичної пози в очах йому потемніло і він упав непритомний на столочену траву...

* * *

Князя Барцілу кусали воші.

Вождь метався на ліжку і що-раз кликав свого улюбленого знахаря-ворожбита Бісарта, що не кидав князівського шатра ані на хвилину.

От уже місяць, як князь не встає з вишиваних шовкових та єдвабних подушок, засмальцьованих потом багатьох власників. Їх горою накидано в напівтемному повстяному шатрі і могутній владар численних сарматських орд видається на тій горі таким немічним та мізерним.

Барціла висох і схуд, а сива борода, підкреслюючи його неміч, скуйовдилася, як овече руно.

Часом хвороба морозила немічне тіло старого князя, і його вкривали тоді кожухами, кінськими попонами та килимами. Численні слуги і раби метушилися і робили, що їм накаже Бісарт.

А то раптом князеві стає душно, його починає пекти гарячка, і всі ті кожухи й килими скидають з князя, і він велить підняти вище поли шатра. Та коли жар у тілі спадає, вкривається він потом і тоді нестерпимо смердить брудним спітнілим тілом старого вождя Сарматів, і Бісарт, щоб заглушити неприємний запах, палить пахучу смолу з грецьких колоній...

Навколо шатра розташувалася вірна сторожа князя, трохи далі шатра вождів сарматських. Ще далі в степ розсунулися поодинокі орди могутнього племени, що от вже століття як перейшло велику річку Танаїс і тримає в по-

корі розгромлені скитські орди та орди дрібних кочовників. Тільки плем'я Саїв довго не хотіло коритись Сарматам. Воно насмілювалось навіть ходити походами на сарматські становища і не завше ті походи були нещасливі для Саїв...

Нарешті князь Барціла розгромив їхні орди і тисячі людей повернув у неволю. Разом з усіма попав у неволю і Бісарт. От вже кілька років як він невільник могутнього Барціли. Спочатку йому, жерцеві й ворожбитові Саїв в сарматському полоні, довелося тяжко працювати, та його ворожбитство і лікарська вмілість наблизили його до князя, що на старість став часто хворіти.

Це наближення сталося несподівано для Бісарта. За два роки його взнали в орді за вправного ворожбита, що лікував якимись настойками та травами, і от, коли одного разу, років десять тому, захворів князь, і ніхто з найвидатніших сарматських ворожбитів нічого не міг вдіяти,— покликали Бісарта.

Чи ліки його, чи випадок, але тяжко хворий Барціла видужав, і Бісарт став у нього за першого жерця і ворожбита.

Та тільки на дванадцятому році неволі Бісарт цілком примирився з своїм становищем. Він майже зрівнявся в правах з сарматськими вельможами, за великі послуги вождю сарматів його обдаровано було рабами і кіньми...

Та трапилася несподівана пригода. Князь Барціла, до того дебелий, весною, йдучи з походу, попав під повідь, і холодна вода Танаїсу остудила тіло князя і він занедужав. Яких тільки ліків не перепробував Бісарт,—нічого не помагало. Хворого мучила гарячка, а коли сонце було на сході, трясці тіпали дебелим князівським тілом, як вітри степовою билиною.

Збився з ніг Бісарт і врешті, зневірившись у своїх засобах, скликав знахурів головної сарматської орди. Знахурі були незадоволені Бісартом, що багатьом зіпсував кар'єру, і сказали:

— Князю, твій лікар з чужого племени, він хоче погубити тебе і наслав люту хворобу. Тільки руда з серця Бісартового може прогнати демона хвороби, бо од зла та хвороба, а злоба у серці Бісартовому...

Це сказав старий Ціба, ворожбит, що мав силу зупиняти хмари і викликати дощ, але не зумів допомогти хворому князеві десять років тому.

Князь кволим голосом відповів, угадавши таємні думки Ціби:

— Брешеш, Цібо, брешеш, стара собако!..

І казав Ціба далі:

— Коли ти, князю, більше покладаєшся на чужоземців, то не буде тобі щастя, і нужа перед смертю вип'є останні краплі твоєї крови.

Це злість говорила устами Ціби, злість на Бісарта, що заступив його при особі князя, і злість на князя, що допустився до того.

Здригнувся князь, схопився за те місце, де в його завше висів меч, і, не знайшовши держална зброї, знесилений злобою, упав на ліжко. Хвороба трясла його тіло, як тисячі вихорів билину, а коли піт виступив на крейдяному чолі Барціли і руки обвисли з ліжка, як стремена, не натягнуті ногами верхівця, він ледве чутним голосом покликав свою вірну сторожу і наказав:

— Розстеліть кожухи за шатром, заставте килимами од вітру і винесіть мене туди...

Так і було зроблено.

Лежучи під вечірнім небом на кожухах і чухаючи тіло, що його непокоїла нужа, князь покликав свою джуру і пошепки наказав йому одрубати голову Цібі, що явно мстився на князеві і наслав на нього і трясці, і гарячку, і воші...

Підійшов джура до Ціби, взяв його за руку, одвів на бік, щоб бачив князь, і одтяв йому голову широким ножем своїм.

Як перестала голова блимати очима, а тіло корчитись, воїн схопив за волосся голову жерця і підніс до князя. Решта жерців і ворожбитів стояли, скам'янівши, а Бісарт дивився на них глумливими очима.

— Кинь собакам,—наказав князь воїнові, а жерцям-знахурям гукнув:—підійдіть до мене!

І коли ті наблизились, мовив:

— Ви, чародії і ворожбити! Ви вважаєте себе сильнішими за свого князя, та маю я найвищу силу над вашими чарами. У кожного, хто буде мати у серці злобу на свого князя і насилатиме на мене трясці, гарячку й нужу, я виточу з серця руду і одрубаю голову, що белькоче закляття...

Він знесилився і знаком покликав Бісарта:

— Ціба помстився на мені й наслав хворобу, тепер-же, коли він мертвий і злосливе серце його не б'ється, чари його втратили силу... Тобі ніхто не буде заважати виліковати мене. Я дарую тобі п'ятсот лисичачих смушків і сто найкращих коней з моїх табунів і вірю, що не встигне тричи зійти сонце, як я поскачу до Танаїсу приборкувати Галатів...

Бісарт, на знак покори, хитав головою.

— Так, князю, так. Не встигне тричи зійти сонце, як поскачеш перед своїм військом приборкувати нахабних та жорстоких Галатів!

Того-ж дня, пізнім вечором, князь Барціла помер...

* *
*

За довгий час неволі Бісарт вперше відчув себе справжнім невольником. Ворожбити розповіли всім, що князь наказав розтерзати тіло Бісарта між п'ятьма степовими кіньми,

і хоч ворожбитам ніхто з близьких князю не повірив, Бісартові скрутили руки і кинули в глибоку яму.

Молодий князь наказав:

— Не можна чинити кару над трупом вождя. Це буде наперекір прадідівським звичаям. Найближчий раб мусить бути похований живцем в одні могилі з старим князем...

Бісарт знав це і очікував смерти. З ями він бачив відблиски од багаття степовиків. Далекі зорі блищали небесною росою, але тиша була в таборі, тільки коні стиха іржали. В становища далеких кочових орд сарматських поскакали вісники жалоби, а в шатрі над трупом князя ридало сорок найкращих дівчат сарматських.

Їхнє голосіння нагадувало скавуління собак в передсмертній агонії, коли важким колесом видавлено кишки, поламано ребра і нема вже порятунку і надії на життя...

Призначених на похорони невольників звязували і кидали в яму, де сидів Бісарт, і вони, падаючи, били його руками, ногами і головами. Він приткнувся в кутку з розбитою головою і почував, як кров цівкою цебеніла з лівого виска на плече...

І коли вже в ямі невольники сиділи один коло одного так, що й просунутись не можна було, і стогнали від болю, а в передосвітній час табор сарматський затих, і навіть ридальниці тихше скиглили своє голосіння, в голові Бесарта з'явилась думка про втечу...

Він вірив у незламність долі, яка записана для кожної людини зоряними знаками на небі, та неминучість смерти затулила собою ту віру, і він шукав виходу і знайшов його.

Бісарт сказав невольникам, що коли він вибереться зараз з ями, то вживе свого впливу, щоб урятувати їх од смерти, і просив у них допомоги...

Бісарт вірив, що щастя одних будується на нещасті

других, а тут він може збудувати своє щастя на нещасті, яке створено не його руками. Од того не буде більше нещастя...

Спільними нелюдськими зусиллями висадили невільники Бісарта, і він виліз із ями.

Відчувши себе на свободі, тихо поповз Бісарт по-між сонними воїнами, аж доки не опинився в безлюдному степу. Тоді він підвівся на ноги і побіг.

Біг не стежками диких табунів, не широкими кочовими шляхами, а диким степом, в якому легче було сховатись од погоні.

* *
*

Огняний самовидець тисячоліть байдуже видибав з-за степового обрію і, не побачивши значних змін на землі, спокійно почав виконувати обов'язки, покладені на нього законами небесної механіки.

По-перше, приколов золотою шпилькою день до зеленої степової дошки і цей мізерний шматочок часу затріпотів крильцями, як метелик, і залишився умирати серед мережива полів повільною смертю мученика...

Дальші обов'язки були ще дрібніші і такі мізерні, що ніяково ставало за космічного велетня.

От мимохідь треба полоскотати у ніздрях людини, що висунула сонну голову з-під шатра, і хоч не личило це статечному представникові космосу, та сонце ретельно і з незмінним задоволенням виконувало цей обов'язок протягом своєї тисячолітньої практики...

Ну, а різні там біохемічні процеси, то вже нудна буденна робота.

Уява Бісартова дивно подвоїлась по тому, як він двічи чхнув, з таким коротким інтервалом, що протягом його він не встиг навіть піднести руку до носа.

Те, що трапилося вчора, якось дивно одсунулось на тисячу років назад, і одна половина подвоєної свідомости почала блїднути і одсихати...

Через піднятий край шатра повійнув свіжий вітерець, знесилений невільник провів рукою по обличчю і глибоко зітхнув.

Кухоль з водою притяг увагу, він схопив його обома руками і припав спраглим ротом до вогких вінець.

Він пив і пив, а живі струмочки котилися по тілу і падали свіжою росою на свідомість.

Нарешті Бісарт поставив порожнього кухля і тепер уважно розглядав свої руки й ноги. На ногах були брудні карпетки, наділі од комарів, а на руках жодних слідів од ременю... Мацнув голову — й вона ціла і крови ніґде не видно...

Він глибоко зітхнув з такою полегкістю, що професор кинув свого чайника і зайшов до шатра:

— Заспалися? Вставати час!.. Я вже держално меча замалював і чай готовий... Вставайте, пити будемо!..

Професор був виголений і випрасований і так само порався з походним посудом та чайником, як і з речами великої наукової вартости. Він ніби не покладав різниці між зав'язуванням краватки та пунктуальним замальовуванням викопаних з могили речей.

Деменкові згадувалась вчорашня розмова, нічні примари. Нові і незвичні думки теплими течіями шумували в мозку.

За чаєм професор довго і докладно розвивав свою теорію про культурні впливи і в потоці наукових висновків, формуловок і термінів зауважив:

— Диких сарматів, не дивлячись на всю їх військову могутність, притягала грецька рафінована культура і коли вони воювали Ольбію, то не тільки за її матеріяльні багатства...

Після чаю Деменко попрохав у професора бритву та зеркало і довго голився, старанно намилюючи щоки, а впоравшись з незвичайною роботою, почав умиватись. Помив ноги, помочив голову водою і уламком гребінця акуратно причесався. Далі витяг з свого драного чемодана пом'яті парусинові штани й сорочку і, випрасувавши їх руками, переодягся.

— Здається, таки набрав культурного вигляду?—спитав він професора.

Тепер він нагадував ляльку, яку щойно витягли із скриньки, де крім неї було багато речей, що своєю вагою пом'яли її вбрання.

Помітивши насмішкуватий погляд Бергена, Деменко зніяковів, але, удавши, ніби нічого не трапилося, взявся до фотографування викопаних речей.

Про вчорашню розмову не згадували. Перекидалися потрібними діловими словами. Професор був переконаний, що то його вчорашня промова так виплинула на юнака і тішився з своєї перемоги.

Як уже лягали спати, Деменко спитав, ніби згадавши ненароком:

— До речи, професоре, де можна придбати пристойний одяг?..

ШІСТЬ СОТЕНЬ.

З-за обрію висунулася хмара і розповзлася по небу рідким шоколадним тістом. Згодом хмара місцями почала червоніти, немов її потойбіч припікало полум'я. Не встиг Самсон Семенович оком звести, як червоні плями обернулися на рожеву глазур, яка розтеклася вигадливими визерунками. Незабаром з тих визерунків склалися літери, і Самсон Семенович на великому колі небесного торту прочитав рожеві слова: «Хай живе Самсон Семенович Паромний, окраса 1-ої Держкондитерфабрики!» А ще нижче: «Хай живе Всесвітня Революція і III-й Інтернаціонал!».

Приємно стало Самсону Семеновичу, що такі важні речі, як Всесвітню Революцію та III-й Інтернаціонал, згадувано після його імени.

«Це справляють мого ювілея,—думав Самсон Семенович,—але чому-ж людей не видно?».

І тільки подумав він таке, як де не взявся «Конопатий», кухарчук, якого особливо недолюблював Самсон Семенович, і небесний торт з усіма визерунками і написами раптом опинився у нього на тарілці.

«Конопатий» держав тарілку поперед себе і, прискалюючи око, великими пальцями, вільними од держання, видовбував з двох боків дірки у торті.

Бачив Самсон Семенович, що робить «Конопатий» паскудство, та сказати було ніяково. День бо такий велебний, а тут дрібна сварка...

«Золотарем тобі бути, а не кондитером, паскудо!»—подумав собі Самсон Семенович і цим докором одвів душу.

А «Конопатий», наближаючись з тортом, почав висувати довгого зеленого язика, який вигинався гадюкою і тягся до шиї Самсона Семеновича. От він уже, липкий, почав обкручуватися навколо шиї... Шарпнув за шию Самсон Семенович і прокинувся.

— Ох, бий тебе лиха година!—вигукнув спросоння старий кулінар і скочив з ліжка. Тіло його вкрилося холодним потом і весь він тремтів, як недорізаний гусак.

На дворі розвиднялося, але в кімнаті було ще темно. Самсон Семенович запалив електрику і тоді тільки заспокоївся. Він оглянув свою комірчину і, переконавшись, що все на місці, знов ліг на ліжко, не гасячи електрики.

І привидиться-ж таке!

Більш він не заснув. Думки одна по одній заснували в голові своє павутиння і довгі прожиті роки проходили в уяві, як салдати на параді.

І чого тільки не переживе людина! Довелося йому, уславленому на всю столицю кондитерові, працювати і двірником, і дроворубом. Були часи, коли не цінувалася кондитерська умілість—не до неї було. Та всі негоди революції легко перетерпів Самсон Семенович. От тільки довчасна смерть сина десь там, на польському фронті, придушила його, і з того часу він ніяк не може очухатися. Чогось немов не вистачає в голові, а чого саме, не добереш.

Та й літа не малі,—попрацював досить на своєму віку. От вже і ювілея збираються справляти. Со-рок ро-ків праці! Ох-хо-хо!

Самсон Семенович встав з ліжка і почав одягатися. Потім заварив чаю і сів до столу снідати.

Сьорбаючи чай, він розглядав, крізь свої старі окуляри, багаторічні записи в трубому заялозеному зошиті. Він згадав про один старовинний рецепт торту і тепер мав намір розшукати його. Треба-ж чимсь здивувати гостей, що завтра будуть вітати його з сорокарічним ювілеєм. Не подавати-ж на стіл оту вбогу мішанку, що тепер зветься тортом!

Він сам зробить того торта за старовинним рецептом і покаже молоді, яка вчилася кондитерській умілісті на житньому — хе-хе!—тісті, справжню умілість. Нехай тоді хто насмілиться сказати, що він, Самсон Семенович Паромний, непрацездатний!..

Самсон Семенович вийшов з двору, вітаючись з мешканцями свого будинку. Під пахвою він обережно ніс добре накрохмалений халат і ковпак. Він ухвалив сьогодні згадати найкращі часи своєї роботи і бути зразком кондитера, що де-чому—хе-хе!—навчився за сорок років!..

В пекарні Самсон Семенович побачив «Конопатого» і згадав свій неприємний сон.

«Не до добра це»,—промайнула думка і посіяла неспокій. Він привітався з майстрами і пішов до роздівальні. Роздягаючись, він почув з-за дверей, як зухвало «Конопатий» казав своєму товаришеві:

— Ордена будуть вішать на таке чучало!

— Заткнись, браток, і що ти проти його?

— Куди-ж там, герой!

Самсон Семенович чув розмову і йому приємно стало, що його захищає завше уважливий до вчення фабзавучник Петько.

Надівши накрохмаленого халата і ковпака, Самсон Семенович з'явився у всій красі на порозі пекарні.

Як командир, надівши військові ознаки, відчуває авторитет, якого не відчував у звичайному цивільному вбранні, так Самсон Семенович відчув зараз у собі силу як слід

присадити «Конопатого» всією владою старшого майстра. Та фабзавучник «Конопатий», завше зухвалий з майстрами, тепер знітився перед велебним кондитером. Він озирнув свій скромний прозодяг і витягся, як на муштрі.

— Миттю принести мені дві сотні яєць!—звернувся він владно до «Конопатого», і той схопився з місця, як опечений, і зник за дверима.

Самсон Семенович з виглядом владаря, що може бути і суворим і милосердним, лагідно звернувся до Петька:

— А ти, Петьо, приготуй мені все, що треба, в «боковій»... Хочу вам майстерство—хе-хе!—показати на старості літ...

Присутні ввічливо усміхнулися. Всі знали, що завтра старого кондитера будуть нагороджувати орденом та званням героя праці.

Поки Петько порався у «боковій», Самсон Семенович підійшов до старшого майстра і поплескав його по плечі.

— Пам'ятаєш, Матвіє, як я тебе за жовтки кописткою одходив? Мабуть і досі сердишся? Хе-хе?

Самсон Семенович добре знав, що сивий учень, якого він «одходив» кописткою років двадцять п'ять тому, давно не сердиться, але йому приємно було почути про це ще раз.

— Хе-хе! Самого голубчику покійний Кіндратенко кописткою гладив... Та я й досі йому вдячний... З старців мене витяг.

Сивий учитель і сивий учень замислились.

— От згадую Кіндратенка; і що то й за майстер був! Як трапилося йому одного разу в торта замість цукру соли вгатити, так що-ж би ти думав? Він і не зморгнув: так, каже, і треба. Упертий був мужик! А за того торта подяку од замовців мав... Що вже він з ним зробив, так ми і не довідались.

«Конопатий» приніс кошик яєць і поставив на підлогу.

З кошика потекло роздушене яйце, і Самсон Семенович як з ланцюга зірвався:

— Яєць не можеш донести як слід! Не кондитером тобі бути, а золотарем!

«Конопатий» на цей раз змовчав. Кондитер імпонував йому суворістю і вбранням.

В «боковій» все вже було приготовано і Самсон Семенович, виславши з кімнати Петька, взявся за роботу. Зібравши білки з двох сотень яєць в таз, він взяв дротяного віничка і почав збивати їх. Треба з білків зробити біле шумовиння, і рука старого кондитера рівномірно заходила з віничком по тазові.

Та коли рука робила звичну роботу, думками старий був далеко.

В уяві промайнули картини сну і стало знову неприємно. Згадалося кепкування «Конопатого» і брови мимохіть насупилися.

Не буде людей з таких «конопатих»...

Далі думки перескочили на юнацькі роки і поскакали, як коники-стрибунчики, від події до події... Рантом в пекарні хтось грюкнув сковородою і Самсон Семенович опам'ятався. Рука його не рушила віничком і білки з поодинокими бульбашками важкою прозорою рідиною немов застигли в тазу.

— А бий тебе лиха година!—вилаявся старий і рука ритмично заходила з віничком по тазу.

Та нитку думок не легко розірвати і вони знову потекли річищем п'ятидесяти років...

— Вам нічого не треба, Самсоне Семеновичу?—одхиливши двері, спитав майстер.

— Нічого!—одказав Самсон Семенович, і по тому старанно, одгоняючи думки, почав збивати білки. Та білки не збивалися. Неприємна думка пронизала мозок Самсона Семеновича:

«Засіклись!»

Він поколотив їх ще трохи, але безнадійно.

«І трапиться-ж таке на старості літ, вже й білків клятих не зіб'єш. Ще ніколи такого не бувало!»

Зпересердя він схопив таза і вилив білки до помийниці. Немов полегшало на душі.

— Петько, — покликав він, — принеси мені дві сотні яєць, тільки не з льодовні, як той болван, а з кладовки! Чуєш?

Незабаром Самсон Семенович розділяв нові дві сотні жовтків і білків.

Це навмісне йому той «Конопатий» дав яєць з льодовні, щоб «засіклись».

Сон знову заполонив уяву і тепер вже Самсон Семенович розумів, до чого він був...

Думки попливли старими шляхами, аж доки кондитер, занепокоєний, не глянув у таз. Білки не збивалися.

Похапцем, немов бажаючи надолужити втрачене, взявся він за збивання, та даремно. Сльози невимовної образи — невідомо на кого — підступили до горла і душили Самсона Семеновича, а рука з віничком швидко-швидко працювала.

Та що-далі то менше лишалося у старого майстра надії, що білки обернуться в біле пухке шумовиння...

П'яту і шосту сотню яєць приніс йому підручний майстер і, дивлячись, як Самсон Семенович відокремлював тремтючими руками білки од жовтків, похитав головою і вийшов тихо, зачинивши двері. Тепер вже зелений язик зі сну не давав спокою старому кондитерові і в очах маячили рожеві розводи на великому торті з шоколадної хмари.

Серце неспокійно билося в грудях і було важко дихати. Білки і втретє засіклися, хоч на цей раз Самсон Семенович і не переставав працювати дротяним віничком.

На поверхні їх схоплювалися поодинокі бульбашки і лопалися, не утворюючи білого пухкого шумовиння.

І як стало ясно старому, що зусилля збити білки марні, він рішуче поклав віничка у таз, витер руки об фартух і розгублено оглянувся навколо.

Потім підійшов до вікна і довго дивився на двір байдужими очима.

— Ага! — вигукнув він раптом і потер чоло рукою.

З певністю людини, що врешті дійшла до остаточних і безповоротних рішень, Самсон Семенович скинув накрохмаленого халата і, не жаліючи старанно випрасуваного ковпака, зібгав його і загорнув у халат. Засунувши згорток під пахву, з руками в кешенях, вийшов він на двір.

З пекарні бачили, як Самсон Семенович твердою ходою рушив до помийної ями і кинув туди білий згорток.

З похиленою головою, немов тільки що поховавши близьку людину, ішов він назад.

Надівши пальто і шапку в роздівальні, увійшов Самсон Семенович у пекарню. Всі дивилися на нього і очікували, що скаже старий кондитер, але він мовчки застібав пальто і тільки надівши кашкета, глянув на присутніх ніяковими очима. Побачивши стривожені погляди, він підійшов до свого старого учня і поклав йому руку на плече.

— Хе-хе, Матвіє, сорок літ не засікалось, а тепер засіклось. Не майстер вже я, — майструйте самі по новому... Глядіть тільки, щоб не засікалось!..

Мовчали всі, і навіть «Конопатий» втратив свою зухвалість і опустив голову.

Самсон Семенович по черзі стиснув всім руки і тихо, згорбившись, нетвердою ходою вийшов з пекарні.

КАМІННИЙ ВИНОГРАД.

На Хонському шосе з ранку до вечора крешуть камінь каменярі. Край дороги, над купами сірого каменю, схиляються голови в драних башликах і хитаються в такт ударів.

Невковирні буйволи та флегматичні ішаки збивають білу вапняну куряву над шляхом, та каменярські очі звикли до неї, і молотки, не вгаваючи, крешуть камінь на дрібні шматки, щоб вимостити шлях од старого Кутаїса кудись на південь, може до казкового Ерзеруму, а може до пишного Тегерану, в країну золота, єдвабів та самоцвітів, де, певне, немає убогих поденщиків, огрядних глитаїв-підрядчиків та блискучих інженірів, ласих на вбогі копійки каменярів.

Там десь, у Тифлісі, а може у далекій холодній Москві, люди в блискучих гудзиках накреслили план цього шляху, визначили на цілі десятки років копійчаний заробіток поденщика й п'ють собі добряче вино з гарними русокосими дівчатами у розкішних московських духанах...

Не діло поденщика про це думати, та думки самі лізуть під драний башлик. Десь-же починається та ниточка, на кінчику якої прив'язано поденщика-каменяра, і, певне-ж, хтось, могутній як бог, держить її й смикає, коли треба. Не підрядчик то і не інженір, адже-ж вони улесливо кланяються губернаторові, як той проїздить шляхом у блискучому ландо в оточенні охорони. Та й над губернатором є вищі—міністри й цар... Так вже світ збудовано. Споконвіку були царі й поденщики. Одні можновладно смикали за ниточку, а другі покірно ворушили руками й ногами, точнісінько як ті дешевенькі ляльки в старого Шалви на базарі, за Ріоном... І чи краще жилося колись поденщикові, того не певен молодий Сандро. Отож будував колись цар Давид фортецю й церкву на горі коло Кутаїса. Певне й тоді натрудили поденщики чимало мозолів, і не один загинув з потрощеними кістками під камінними брилами... Та загинув і цар той у Ріоні, тікаючи от турок... А вже коли царське життя таке, то про поденщикове шкода й думати...

Сонце, як червоний язик, вилизавши блакитну тарілку неба, ховалася за поламаними зубами гір. Молотки на шосі замовкали, і розпечене каміння стигло під свіжим диханням долини. Десь у тумані клекотав каламутний Ріон, розбиваючи свій тисячелітній гнів об гостре каміння, а руїни фортець і церков на його берегах лежали німі тисячолітньою німотою.

Колись, ласі на золото аргонавти хижими очима оглядали привабливу Колхіду, згодом християнська Візантія закидала свої сітки на цей край, посилаючи своїх будівничих будувати церкви й фортеці та прикрашати холодні мури строгими аскетичними орнаментами. Вони, ці будівничі, малювали на стінах святих із непомірно великими очима та з цибатими анемічними тілами кастратів, нездатних продовжувати людський рід. Вони були взяли виноградне ґроно—одвічний символ повнокровного буйного життя—і закували його в сірий камінь християнської моралі... Мертвий камінний виноград прикрашав стіни, а живий виноград буяв вином на берегах старого Ріона.

Стомлені поденщики з Хонського шосе плენталися до Кутаїса. Сандро ступав бадьоро попереду й про спочинок

не думав. Він ще не виснажив свого тіла, як його старші товариші, що ціле життя своє довбають камінь. Юнак, нещодавно прийшов із глухого гірського селища, вигнаний до міста безпросвітніми злиднями. Він оселився в сараї, коло духана свого земляка Джорданії, під самісінькою горою Давида. Вгорі—руїни фортеці й собору, а внизу—убога хижка з дерев'яною вивіскою. Зверху на вивісці ламаною руською мовою виведено: «*Захади любезнай*», а знизу арабесковою в'яззю, незрозумілою чужинцям, написано: «*Пурі гвіно*», що означає—«хліб і вино». Тисячелітня культура Грузії скромно пропонує стомленому подорожньому хліб і вино, а руська культура, занесена сюди п'яними офіцерами й чиновниками, сплюгавлена салдацькою казармою, вигукує кабацько-льокайським написом: «Захади любезнай». І коли перша своїм візантійським аскетизмом кам'янить живий виноград життя, друга топче його казенними чобітьми...

Сандро не знав руської мови, і його серцю промовляло традиційне «пурі гвіно» обіцянкою відпочинку, коли він повертався з роботи.

Зараз утома не брала його дебелого тіла, і він, щоб обійти гору, легкою ходою попростував через неї. Добравшись до руїн, він сів на камені, з якого видно Ріон і шлях поруч із ним.

Гори заволікалися вечеровою млою, і Сандро замріявся. Та за хвилю він скочив із каменю й пильно почав вдивлятися на шлях, що звивався сірою смугою внизу. По шляху їхала міська «лінейка» і незабаром зникла в куряві. Сандро тільки й міг помітити постаті офіцера й жінки, що вбранням нагадувала Ніну...

В першу хвилю він ладен був стрибнути вниз, наздогнати «лінейку» й на власні очі пересвідчитись у всьому, але швидко отямився. «Не може того бути,—заспокоював

він себе,—Ніна-ж сьогодні обіцяла очікувати на нього у міському саду... Адже-ж вона вірить його чесним намірам... От тільки трохи заробить, а там»...

Ці думки заспокоїли Сандра, та не надовго. Спускаючись до духану, він пригадав, що батько Нінин не дуже ласкаво поставився до нього на минулому тижні, а днем пізніше Сандро, зайшовши до Ніни увечері, бачив у кімнаті офіцера, що за шклянкою вина весело розмовляв з Нininим батьком. Ніни не було вдома, а батько холодно зустрів парубка й відказав дражливо:

— Нема й скоро не прийде...

Тепер од цих згадок гаряча кров приливала до голови. «А що, коли Ніна слухала ту розмову, сховавшись десь за дверима, і сміялась з нього, вбогого поденщика?» Та Сандро заспокоїв себе. Певне, Нінин батько шукає підряду на дрова для полку й задобрює офіцера. Він-же знає, що старий і встає й лягає, мріючи про підряд, бо дожився до цурки... Та, проте, Сандро розпитає Ніну сьогодні в міському саду про все...

Прийшовши додому, Сандро нашвидку причепурився по-святкому вбрався й легкою ходою вийшов на вулицю, такий молодий і бадьорий, немов цілий день висидів у холодку коло духану, слухаючи засмучену зурну й сердитого барабана. Недарма-ж його нарід виплекав образ справжнього мужчини, як невтомного вояки, непохитного в своїх чеснотах лицаря, що не схибить лицарства скаргою на свою долю...

— Го-го! Сандро!—почув він раптом, і знайомий чув'ячник перетяв йому шлях.

— Певне, Джорданія не поскупився сьогодні на шклянку вина для земляка?

Чув'ячник тиснув руку Сандрові й озирав його з ніг до голови.

— Дивлюсь і не пізнаю! Ідеш, як князь, що пропив цілого карбованця в духані над Ріоном!..

Сандро почував себе ніяково. Садок був зовсім близько, а тут цей балакучий знайомець, що певне, скоро не одчепиться. Намагаючись бути ввічливим, парубок відказав:

— Глузуєш з бідного поденщика!..—І хоч сказав так, та йому приємна була ця влесливість.

— Я не глузую, ти насправді не такий сьогодні, як завше!..

Вони наближалися до садка, а знайомець, не одстаючи, розповідав про якісь свої пригоди. Його не слухав Сандро, шукаючи когось очима й не знаходячи. На призначеному місці Ніни не було, а якісь гімназисти борюкались і іржали, як молоді жеребчики. Сандрові захотілось піти й надавати їм ляпасів.

— Е, та ти, я бачу, когось шукаєш?—весело спитав чув'ячник.

— Ні, то я просто дивлюсь на людей... Кого я можу шукати?—знизав плечима Сандро, удаючи байдужість.

— А коли нема кого шукати, то ходім вип'єм по шклянці вина,—і, боючись, що Сандро одмовиться, додав:—я частую.

Одмовитись було ніяково, і вони завернули в темний заулок. Сандро слухав балаканину свого знайомця, але не розумів ні слова. Він думав про своє, але думки його були сплутані, невиразні й мінливі й ні до чого певного не приводили.

У непривітному помешканні духану Сандро понуро пив вино, втупившись у кінчик столу, а бесідник без угаву говорив, і слова його лопотіли в ухах, як нудний осінній дощ у листі.

— Чув? Меленідзе хоче дочку віддати за офіцера...

Ці слова батагом стьобнули по Сандрові. Але в Меле-

нідзе було дві дочки, а тому він з надією в голосі спитав:

— Яку саме?

Чув'ячник хитро усміхнувся, допив вино з шклянки й, ніби не чуючи запитання, казав далі:

— Я, каже Меленідзе, нічого не пожалію, аби тільки мати такого зятя, а вже підряд на дрова тоді, напевне, буде мій... Я,—каже,—хочу бачити офіцершею свою Ніну...

Сандро не дав кінчити чув'ячникові. Він із силою ударив кулаком по столу. Шклянки та пляшки підскочили і з дзеньком посипалися на долівку. Ніхто не встиг опам'ятатись, як поденщик вискочив із духану й побіг вулицею, збиваючи прохожих.

Він швидко йшов, не знаючи, куди йде, і зупинився тільки на Давидовій горі. Свіжий нічний вітрець студив спітніле чоло, і Сандро сів на камені, сам скам'янілий.

Коротка ніч швидко промайнула, і ранок застав Сандра на руїнах. Він сидів на камінній плиті і стомлено дивився на виноградні ґрона, різьблені на камені рукою старовинного майстра. Камінний виноград сточили тисячолітні дощі й вітри, як сточилася віками холодна, змислова християнська мораль...

Раптом Сандро скочив. Немов електричний ток пройшов крізь його тіло. Він схопив уламок каменю й жбурнув ним у зруйнований мур.

— Уб'ю,—сказав він якось надто просто, і сам, видимо, здивувався.—Уб'ю,—повторив він і усміхнувся, як людина, що розвязала трудне завдання.

Стародавні закони предків ожили в ньому й трощили пізніші культурні нашарування і повнокровної Еллади, і аскетичної Візантії, і салдацько-чиновницької Москви.

Більше Сандро не вагався. Спокійно, не хапаючись, пішов він до духану Джорданії й, забравшись у куток, заснув. Було свято, і робота не кликала своїм каменем.

Об обіді п'яні голоси з духану розбудили Сандра. Він підвівся на своєму ліжку і з радістю відчув, що сон не вплинув на його рішення, а навпаки, в голові склався якось мимоволі план. У Джорданії він візьме грубого саморобного пістоля, що висить у кімнаті на стіні. Порох і кулі в шухляді стола. Над вечір піде Сандро до садиби Меленідзе, де, напевне, буде офіцер. Треба, щоб він неодмінно був, бо Сандро хоче застрелити прилюдно, не ховаючись, як злодій.

По обіді купався в Ріоні, і холодна гірська вода освіжила тіло. Назад повернувся бадьорий і жартував із Джорданією, немов нічого особливого не трапилося. Як-же випало йому самому залишитись у кімнаті, він зняв пістоля й заховав його під одежу. Жменю пороху він всипав у кешеню, а замість кулі довелося взяти велику олив'яну пломбу. Адже-ж йому все-одно не треба було більше однієї кулі. Пломба була велика й не влазила в дуло, тому Сандро мусів обстругати її ножем, а обстругавши, поклав у кешеню разом із порохом.

По цьому він вийшов із дому, немов на прогулянку, а насправді подався до старої покинутої каменоломні й, переконавшись, що його ніхто не помітив, почав старанно ладнати зброю. Він добре вишарудив одиноке дуло пістоля, продув капсуль і насипав пороху. Поводитись із зброєю йому була не первина, і, надівши блискучого пістона на капсуль та спустивши потихеньку курка, він заховав пістоль у кешеню.

Ніколи ще Сандро не почував такої рівноваги й певности в собі. Він, твердо ступаючи, попростував на гору, маючи намір полежати в холодку під плющем, але вже на горі він змінив своє рішення й прилучився до юнаків, що грали в орлянку на кам'яних плитах руїн. Гра захопила Сандра, і він не помічав, як летів час. Тіні потроху витягалися, і спека спадала. Юнаки сміялися й жартували, а як випадало кому поряд кілька разів програти, над невдалим грачем сміялися, і молодечий регіт настроював Сандра на жартливий лад.

Але раптом Сандро стрепенувся й мовчки передав товаришеві монету, що хотів підкинути вгору. Його вразив знайомий сміх за руїнами. Так могла сміятися тільки Ніна. Звідти-ж було чути голоси чоловічі й жіночі—видимо, весела компанія, роблячи святкову прогулянку, розташувалась на плитах або на напівзруйнованому фортецiйному мурові за руїнами собору.

Товариші здивовано стежили, як Сандро повернувся й, нічого нікому не сказавши, розміреною ходою пішов у той бік, відки чувся сміх і голоси.

За руїнами його підозріння справдилося. Ніна сиділа в гуртку офіцерів і панночок. В компанії весело розмовляли, їли виноград і сміялися.

Ніна, немов відчувши наближення Сандра, повернулася в його бік і дивилася широкими зляканими очима, забувши покласти виноградне гроно, що держала, частуючи офіцера. Потім вона нахилилася до знайомого Сандрові русявого поручика й щось сказала пошепки. Той знизав плечима, подивився на Сандра і встав. Сандро наблизився кроків на п'ять і, зводячи курок у кешені, пильно стежив за офіцером.

— Чого тобі треба?—спитав офіцер, і в голосі його почулась непевність.

У відповідь Сандро мовчки вийняв пістоля з кешені й мовчки націлився. Ніна істерично вигукнула й закам'яніла. За її криком, як за сигналом, вибухнув постріл, і русявий поручик, кумедно одкинувши ногу, сів на землю, а потім перекинувся горічерева.

Зчинився галас. Офіцери кинулися до Сандра, вихо-

пивши револьвери, та той стояв, не рухаючись і не маміряючись тікати. Непотрібний більше пістоль валявся на землі.

Офіцери щось істерично вигукували, тримаючи зброю напоготові, але близько до Сандра не підходили. А він стояв, втупившись у труп забитого суперника, і ніби не помічав ні галасу, ні загрозливо направленної на нього зброї.

Тим часом з офіцера зняли кітеля й оглядали груди. Рани нігде не було. Військовий лікар, що був у компанії, звелів принести води з рівчака, а сам, приклавши ухо до грудей, уважно слухав.

Всі допитливо стежили за лікарем, але той нічого не говорив. Коли принесли воду, лікар помочив груди й приснув у обличчя забитому. Офіцер глибоко зітхнув, кліпнув очима й заворушився.

Ніна, стоячи осторонь, зробила рух уперед до поручика, але раптом зупинилася.

— Куди вас поранено?—спитав лікар.

Офіцер, не разуміючи, дивився на людей і, тільки за хвилю отямившись, промовив:

— Мене, здається, не ранено... він промахнувся...

Сандро, оточений тепер міліціонерами, при цих словах стрепенувся. Як? Він, найліпший на всю округу стрілець, промахнувся? Та ще на такому віддаленні?

Ніна з німим запитанням тепер дивилася на лікаря, а той, помітивши це, сказав:

— Поручик знепритомнів... Сильне нервове зворушення... йому треба спочити...

Сандро, блідий, стискуючи щелепи, перевів свій камінний погляд на Ніну.

Ніна після слів лікаря розгублено-ніяково дивилася на поручика, що за допомогою товаришів приводив до порядку свій одяг. За хвилю уста її неприродно вигнулися, і вона, з огидою одвернувшись од свого нареченного і розставляючи слова, спитала лікаря:

— Виходить, геройський пан поручик до смерті перелякався?

Лікар нічого не відповів, а тільки розвів руками: мовляв, як хочете, так і розумійте.

Офіцер якось непевно і злякано шарпнувся до Ніни, та вона подивилася на нього з такою зневагою, що той зупинився.

— Ге-рой!..—кинула саркастично Ніна поручикові і, круто повернувшись, пішла геть.

Проходячи повз Сандра, вона подивилась на нього поглядом, повним жіночої ніжности й гордощів, а він, як зачарований, стежив за Ніною.

За кілька кроків Ніна зупинилася на одну лише мить, немов про щось згадавши, і кинула поденщикові виноградне ґроно, що ввесь час не пускала з рук. Ловкою рукою гірського легеня Сандро піймав виноград, живий виноград из берегів старого Ріону.

І коли міліціонери з наказу офіцера трусили Сандра, вивертаючи кешені, і на камінь випала куля з свіжо обрізаними ребрами, Сандро не пожалкував...

ДУША МАЙСТРА.

Ферма сільсько-господарської школи примостилася на голому узгір'ї, як велика волохата бородавка на сизо-сірому носі велетня.

Вище за фермою видніються закучовджені кучері лісу, а внизу витка Горлиця котить свої зеленаві води у вузьких берегах.

Вона така вузенька, ця річка, що дід Сайко в хвилини задуми, не напружуючись, перепльовує її, смакуючи черепʼяну люльку.

І знизу і згори дивлячись, побачиш великий червоний корпус школи, а инші будівлі поховалися під деревами навколо нього, як курчата під крилами квочки.

Спека. Жодна хмаринка не показується на білястому небі і дід Сайко знає, що в таку годину його вихованці лежать десь в холодку, або в багні коло річки і в сонному спогляданні ледве чутно хрюкають. Та хоч і знає це Сайко, а старому не сидиться в холодку під деревом. Він повагом, з почуттям власної гідности, іде вниз до річки. Треба доглянути, щоб, бува, не трапилося якого непорядку.

Непорядків особливих не помічає дід, але черговому учневі не слід було-б спати під березою,—треба пильнувати свиней. Та Сайко настроєний сьогодні філософськи.

«Хай собі спить, адже ж свині нікуди не втечуть у таку спеку», думає він і робить вигляд, що не помічає сонного

учня. Він окинув любовним оком своїх беркширів і йоркширів, що нерухомо лежать в тіні під кущами і, зійшовши на місточок, задивився у воду.

Там на жовтому піску метушилися маленькі рибки срібними голками, прошиваючи зелений шовк води, і на душі у діда стає спокійно і ясно.

«Живе тварина у воді, а инша на суші і кожній своє подобається»... Дід вибив люльку об поручні містка і почвалав на другий бік річки на луг, де довгими кривульками лежали свіжі покоси.

«Ворушити треба, а вони—спочивати»... думав дід про учнів, що зараз спочивали після обіду, «не хазяйські сини —городяни».

Цими думками спокій діда Сайка порушився. Він починає згадувати всі неприємності, що заподіяли йому хлопці з пустощів, але раптом думка його зачепилася за инше. Він згадав, як хлопці допомагали йому впоратись з косовицею, коли лежав він хворий на тифус.

«Шибайголови, бешкетники, а пожаліли старого» думає з приємністю дід Сайко і починає насвистувати якусь веселу співанку.

Дід Сайко от вже двадцять вісім років працює на свининці сільсько-господарської школи за «старшого», а до того років з пʼять був за підручного.

Скоро школа ця відчинилася, дід Сайко заступив на свининець. Та й куди було йому, каліці, йти, маючи свого поля чвертку з гаком?

А коли рука права вивернута, а одна нога коротша за другу, то хіба хто на якусь иншу роботу прийме?

Спочатку сміялися на селі, свинарем дражнили, а згодом всі звикли, як звик і Сайко. Не йти-ж на свою чвертку до кособокої хатини господарювати, не багато нагосподарюєш. Отож дружина його живе у власній хаті, а дід кож-

ного дня ходить на ніч додому. В шкільній садибі він і не прохав кватирі, якось веселіше у власній...

Дід Сайко не тільки знає своє діло, а й гордиться ним. Через його руки пройшли десятки свинячих поколінь, багато видатних премійованих кнурів і маток.

— Мій «Чемберлен» мендалю на виставці мав, а підсвинком забракувати хотіли... вчені огрономи!

Останні слова у нього звучали їдким сарказмом. З «огрономами» у діда постійні конфлікти через своїх вихованців, надто коли бралися вибирати свиней на плем'я. Своїх любимців дід обстоював, пускаючи в діло всі здібності, приховані в його знівеченому тілі і часто перемагав, бо на його практичний досвід все-ж таки вважали шкільні агрономи.

Дід пам'ятав своїх вихованців не тільки за назвиськами, а й за головнішими прикметами. Він міг охарактеризувати яку хочеш свиню, що була «в його руках» років двадцять п'ять, а то й більше тому і правив у школі за живу племінну книгу, з якої можна було дізнатись про найменші подробиці свинячих родів.

Та освідомленість дідова не обмежувалася шкільним свининцем. Він знав все плем'я, що пішло од шкільних кнурів по околишніх селах, і, бувало, побачивши селянську свинку, дід питає:

— А ця свинка чи не від «Джона»?

— А вже-ж...

— Бачу, бачу,—головою в батька вдалася...

Обійшовши навколо лугу, дід Сайко повернувся до свинячої отари, зупинився коло одної туші і почухав її своїм зашкарублим пальцем за вухом. Свиня пестливо витягла ноги і солодко зарюхкала.

Спека потроху спадає. Учні після обіднього спочинку висунули юрбою на луг і в поле, а дід прямує до двору,

щоб лагодити свиням вечерній корм. Хіба-ж чергові учні можуть все як слід зробити? Треба доглянути...

Зустрічаючи учнів, дід насуплюється, щоб не дати приводу хлопцям пустувати, але ті не можуть його не зачепити. Вони заводять пісню, що чомусь дратує діда:

Приходь, приходь, діду,
Приходь до обіду!
Нагодую морквою!

Заводить тенор, роблячи притиск на слові «морквою», а гурт з присвистом підхоплює:

Морквою,
Нагодую!
Морквою!
Морквою!

Другим разом розсердився-б дід, але зараз йому чомусь тільки смішно з тієї дурної пісні.

— Молоде—дурне...—бубонить дід Сайко, ідучи далі.

На фермі дід Сайко з'являється вдосвіта, коли всі ще сплять. З відерцем в одній руці і з палицею в другій іде він оглядати свою парафію.

У відрі шматки хліба в рештках учорашнього борщу— це вранішні ласощі найулюбленішим.

У довгому свининці веселим хрюканням зустрічають діда Сайка свині. Просовують рила у відтулини станків, але дід минає сьогодні всіх. Там, в кінці цементованого коридору, жде його гордість його—«Хлоя», велика біла свиня, що ледве переступає на своїх коротких ніжках.

Хлоя єдвабно хрюкає, підводиться на передні ноги і каламутними маленькими очима дивиться на діда, поки той вичищає корито і кладе в нього принесені шматки.

— Що, поправляєшся?—чухає свиню дід Сайко,—поправляйся, поправляйся... доганяй до тридцяти...

Дід любовно оглядає величезну тушу Хлої, гладить її по спині і виходить з сажу.

Хлоя—біла англійська льоха. З місяць тому її забракували, як матку, не дивлячись на гострі протести діда.

— Ну, діду,—казав молодий шкільний зоотехник,—щоб одгодували Хлою пудів на двадцять...

— Моя Хлоя тридцять дасть,—сердито буркнув Сайко і сердито подивився на зоотехника.

— Е, діду, тридцять вона ніколи не дасть!.. Не з таких Хлоя, чого-ж і забракували!

— Ні-ж бо дасть! — гаряче вступився за зневажену честь своєї вихованки дід Сайко,—що хочете, дасть!..

— Ну, коли Хлоя дасть тридцять пудів, то я вам дам тридцять карбованців,—зневажливо сказав зоотехник. Йому це були жарти, бо він певен, що Хлою не можна одгодувати до тридцяти пудів і сказав він про тридцять карбованців з цілковитою певністю, що йому ніколи їх не доведеться платити.

Схвильований одійшов дід Сайко, але раптом повернувся назад і сказав серіозно, немов свідок після присяги.

— Запам'ятайте-ж, що Хлоя в-осени важитиме тридцять пудів!

— Ну, то заплачу тридцять карбованців,—холодно відказав зоотехник, якого, видимо, дратував цей настирливий дід.

Присутні при цій балачці учителі й учні жартували з зоотехника:

— Ой, доведеться вам платити дідові тридцять карбованців! Коли Сайко каже, то знає, що каже!

Дід Сайко того-ж дня почав відгодовувати Хлою. Він перегнав її у віддалений саж в кінці коридору і тримав на замку, щоб ніхто не міг турбувати його вихованку. Він сам годував льоху найліпшими кормами, не покладаючись на вартових учнів, двічи на день носив їй свіжу підстілку, а Хлоя за таке раювання віддячувала дідові тим, що жиріла з кожним днем, ширшала в спині, а ноги її що-далі все коротшали, запливаючи салом од живота.

Хлоя тепер стала героїнею шкільної ферми. Вираз «жирний як Хлоя» став загальновживаний в шкільному побуті і ім'ям Хлої встигли назвати і шкільну куховарку і вчительку природознавства за їх непомірну огрядність. Перша була Хлоя Біла, а друга Хлоя Рижа...

Для діда Сайка настали тепер тривожні дні. Серце його щеміло, коли йому здавалося, що Хлоя не так, як треба, хрюкнула, або не їла принесених кормів. Він, як чарівник, цілими годинами придумував для Хлої смачні страви, розколочуючи їх у своєму відерці. У шкільного кухаря він вимагав то гречаного борошна, то конопляної макухи і дуже сердився, коли той пропонував йому житнє борошно і соняшникову макуху.

— Ще школа, а путніх харчів свиням немає!—ремствував він і коли щастило, купував на свої гроші.

— Ну як? Скоро трицять?—питали діда учні та вчителі.

— В-осени буде... в-осени...—неохоче відказував Сайко і швидче проходив своєю дорогою.

Одного разу наврякались вартові учні на діда:

— Треба зважити Хлою!

— От незабаром колоти будемо, тоді зважимо,—одмахувався дід Сайко. Справді, лишилося два тижні до призначеного дня і дідові хотілося несподівано вразити всіх своєю перемогою над ученим «огрономом».

— Ні, то коли буде, а зважити можна й зараз!

Швидко принесли учні тереза з клуні, поклали на них дошки і соломою притрусили, це вже щоб дідові догодити.

Гуртом зсаджували Хлою на поміст, а вона, не розуміючи чого це її турбують, лежала, спираючись на передні ноги, і тупо дивилася на людей.

Дід Сайко нервувався, як учень на іспиті. Він перебігав з одного боку терез на другий, придивлявся, чи не заважає що стотно виважувати, і доки учень урівноважував підойми терезів, неспокійно запитував:

— Ну що там? Скільки?

І нарешті одержав відповідь:

— Двадцять дев'ять пудів трицять шість фунтів.

Вагу перевірили двічи, але помилки не було.

— Ну й свинка!—казали учні, зсаджуючи Хлою з помосту.

— Що свинка? От дід Сайко,—це, брат, майстер!

— Качати діда Сайка!—вигукнуло кілька голосів і через хвилину Хлоя з відчиненого станка тупо дивилася, як з десяток хлопців з веселими вигуками качали її вихователя.

З свининця виходив дід Сайко, гордовито піднявши голову, як полководець, що прапори його вже мають на баштах ворожої фортеці. Так певне почували себе великі майстрі античних часів та переможці на Олімпійських грищах, коли стотисячні натовпи вітали їх, встеляючи дорогу квітами.

Але це було тільки на одну мить. Дід згадав, що Хлою не замкнено, і повернувся до свининця.

Чутка про наслідки зважування Хлої швидко поширилась по школі. Сумніву не було,—дід Сайко за два тижні нагонить трицять пудів і «втре носа» молодому зоотехникові.

Ще частіше тепер забігав дід до льохи, а виходячи насвистував щось веселе і радісне.

За те иншими настроями жив зоотехник. Він не минав випадку, щоб не причипитись до Сайка за якісь непорядки

в свининці, але дід не зважав на ті чіпляння. Вислухавши догану, він виходив, весело наспівуючи:

А я собі молоденька
Розвеселая!..

Наближався день тріюмфу і завідувач школи наказав Сайкові приготувати свиню до заріза.

— А зважити неодмінно треба, бо то-ж наука учням,—хитро прискалюючи око, казав завідувачеві Сайко.

Напередодні дід Сайко дав Хлої тільки молочних помий і пішов собі на село, наспівуючи: «А я собі молоденька».

— І чого-б я ото мугикав як бузівок?—нагримала на нього стара.

Дід тільки головою помотав од задоволення.

— Ой-же утру носа! Ой-же-ж і утру!

— Гляди, щоб тобі не втерли. Дуже вже ти заїдаєшся!

Опівночі, як всі уже спали, несподіваний дзвін на сполох збудив село. Люди повискакували на вулицю і злякано оглядалися, шукаючи, де горить. Час був осінній, година суха та й горіти було чому.

Заграва вилискувала над фермою і з села видно було язики полум'я.

Стислося серце діда Сайка і він прожогом помчав на ферму. Вже з пригорка коло річки він побачив, що горить свининець, і схопився за голову.

Він-же залишив Хлою замкненою, взявши ключа з собою! Дорогою у діда спала шапка, але він не звернув на це уваги і мчав до школи, вимахуючи в повітрі своєю короткою ногою.

З ключем в руці дід підбіг до натовпу, що метушився коло пожежі, і побачивши вигнаних свиней, вигукнув задихаючись:

— Де Хлоя?!

Йому ніхто нічого не відповів і тільки один учень пробігаючи поруч, махнув рукою в бік пожежі.

Діда Сайка як жаром обдало. Сціпивши зуби, він кинувся в охоплений полум'ям свининець.

Дим виїдав очі і відкілясь жарко пашіло полум'ям. Уїдливо-гостра біль мацнула діда за плече і він знепритомнів...

Він не чув вже, як чиїсь дужі руки вхопили його і понесли геть з цього пекла, а учень, що врятував діда од загибелі, поклав його зомлілого на землю коло свининця і вилаявся:

— Чортів шкарбан, згорів-би...

Шкільний фельдшер привів діда до пам'яти. Він заворушився і підвів голову. Перше, що спало йому на очі, була пожежа, що вже згасала.

— Хлоя!.. Хлоя!.. Рятуйте!!!—несамовито вигукнув дід, пориваючись встати. Та фельдшер не дав йому цього зробити.

Сайко пручався, немов божевільний, а коли переконався, що не вирватись йому і не врятувати вже Хлої, заплакав, закриваючи обличчя своє знівеченими зашкарублими руками...

У світлі ранку димілися рештки свининця, люди розійшлися, а дід Сайко нерухомо сидів на пеньку, схопивши голову в руки.

— Не сумуйте, діду, я визнаю, що ви виграли... Приходьте завтра за грішми...—почув дід Сайко і обернувшись, побачив зоотехника.

Дідові очі голками пронизали його і голосом, хрипким од нервового зворушення, Сайко відказав твердо і холодно: Не тра' мені ваших грошей...

—

СМЕРТЬ ГЕНЕРАЛА ГЕТЕРАСА.

Було як завше: лунко стрекотав цвіркун у напівтемній кімнаті, блимала підсліпувата лямпа, командуючи арміями пелехатих тіней у кутках, дощ вибивав холодними пальцями одноманітні барабанні ритми, а хтось на лаві під образами, горичерева лежучи, завдавав богові жалю мінорними висвистами в тоні «Ja».

Коли-б полки солдат, якими командував генерал Гетерас, воювали-б під таку сумну музику, то певне поразка була-б їх неодмінною супровідницею.

Прерії вкрилися мокрими ряднами хмар, і ніч у цупкому чапарелю ворушилася дикими вовками, отруйними гадами та ворожими розвідками...

Генерал Гетерас не спав. Він не міг спати у цій тендітній хижці, що не могла захистити од ворожих куль. Він не міг спочивати, коли навколо в преріях бродять вороги, вишукуючи його невеликий, знесилений довгими боями та важкими переходами, загін.

Генерал знає, що чорний Джон не спить на варті, що одчаюга Пруслінг не зрадить, але він свідомий відповідальности, що покладено на нього за цю жменьку хоробрих хлоп'ят з Півночи. Він затурбований їх долею та наслідками великої боротьби за визволення чорних рабів...

Генерал обмірковує плани наступних боїв. Він в думці підраховує свої і ворожі сили.

«Сотня їх припадає на одного нашого, але цих боягузів замало й тисячі на одну руку».

Генерал знає, що не здолати Південним боягузам його хороброго війська, але разом з тим йому відомо, що завтра ворожа куля проб'є його плече, а коли він з вигуком «Вперед на гнобителів!» кинеться у бій, друга куля прострелить його шляхетне серце...

Знає генерал Гетерас, сидячи в убогій хижці ковбоя серед диких прерій, що завтра йому не жити...

Перед смертю він підніме свою кепі і останні його слова будуть: «Хай живе свобода!»...

Чорний Джон та дужий Пруслінг підхоплять його нерухоме тіло й однесуть до хижки ковбоя... Тим часом його хоробрі вояки змішають ворога з пилом прерій, і коли вже нікого буде нищити, улаштують урочистий похорон героя.

«От чи підіймуть мене хлопці?» — непокоїла генерала думка, — «ще Хведька — він сильний, а от Шурка завше битий, а теж в чорні Джо преться...»

Побоювання генерала, що його героїчне тіло не буде кому нести на врочистому похороні, мало свої підстави: довжину його поважного генеральського тіла можна було виміряти метром, і того метра саме раз вистачало-б підперезатись генералові...

— Льолька, ти будеш мені спати чи ні?

Генерал Гетерас заплющив очі. Ця стара індіянка завше ставить недоречні питання. Він насупив свої сиві брови, натяг на голову ковдру і старанно захропів. Хай індіянка думає, що він спить!..

Невідомо, чи то важкі переходи, чи уперті бої стомили мужнього генерала, але він заснув зовсім не по генеральському. Так міг ще спати, наприклад, який-небудь Льолька, ковалів син з панського маєтку, а не генерал, що командує північною армією у війні з південними гнобителями чорношкірих рабів.

Чорний Джо та хоробрий Пруслінг, за прикладом свого вождя, так само спали, ганебно кинувши варту. Вони знали, що вождь не розстріляє їх, бо хто-ж тоді буде нести його тіло на врочистому похороні? Через це південні рабовласники могли вільно швендяти преріями, не боячись хоробрих вашингтонців.

Генерал Гетерас спав у позі людини, що її раптово засипала вулканічна лава. Правицю од ліктя він підніс у гору, а пальцем лівої руки уперто указував на образи, відкіля лунали мінорні трелі...

Лямпа блимала на засмальцьованому столі і кислооким світлом освітлювала героїчний малюнок у розгорнутій книзі.

На малюнку тому американський генерал у кепі, що була схожа на салотовку, повернуту догори дном, падає з коня. Два солдати уніформи північної армії, часів визволення негрів, підхоплюють його. З чагарника, як од запалених кізяків, клубиться дим ворожих гармат, а військо генерала Гетераса вишикувалося, як на сеансі у провінціяльного фотографа.

Під малюнком підпис: «Смерть генерала Гетераса».

Тарган зупинився на гострій клинцюватій бороді генераловій і задумливо поворушив вусами, — видимо, і він співчував горю вашингтонців.

Лямпа заморгала од жалю, тужливо закоптіла і погасла, вражена трагізмом дії.

Чорна ніч прерій остаточно захопила цей освітлений куток і дощ, святкуючи перемогу своєї спільниці, дужче затарабанив у шибки.

Генерал Гетерас тримав у сні шаблю, що в пітьмі нагадувала шматок іржавого залізного обруча, а під подушкою його лежав вірний бойовий пістоль.

Поруч з генералом, укрившись рядниною, спала індіянка, а бородатий індіянець висвистував під божницею бойові мелодії свого племени.

Дощ тарабанив тоненькими гострими пальцями в чорні шибки.

— Ой, гляди, хлопче, прийде батько з роботи, — все розкажу!

Льолька знав, що до вечора далеко, батько прийде зморений денною роботою і сяде швидче вечеряти, а його Льольку посадовить на коліна і скаже матері:

— Ну, давай, стара, вечеряти!..

Мати буде давати вечерю і забуде про вранішню свою загрозу.

Конфлікт з матір'ю виник на грунті неполагоджених матеріяльних стосунків. Льолька вимагав, щоб йому дозволили надіти нового картуза, купленого спеціяльно для свят, та дали-б авансово копійку в рахунок того п'ятака, що він все одно матиме на ярмарок.

Та мати і в дозволі, і в авансі категорично одмовила, дипломатично натякнувши про лозинку на комині..

Льольчине незадоволення було затамоване посиланням на авторитет батька, і він, вмить заспокоївшись, в старому картузі і з шматком хліба в руках, опинився на вулиці, де чорний Джо і хоробрий Пруслінг очікували свого вождя.

Сьогодні наскок на ворога по той бік Місісіпі, яку помилково звуть Гнилушкою, далі операції в саду багатої гаціенди і безліч дрібніших бойових завдань.

Об обіді генерал Гетерас з своїм штабом прибув до хижки ковбоя, де стара індіянка поставила героям молошної каші.

Генерал сидів на покуті, а з одного і другого боку сиділи Джо і Пруслінг. Розмовляти не було коли. Треба

швидче їсти, щоб до вечора встигнути викупатися разів з десяток у буйних водах Місісіпі, «одлатати» Жоржика, бухгалтерового сина, прихильника південних гнобителів чорношкірих невільників, одвідати гаціенду старого дона Юхима, що обіцяв вирізати з дуплянки щілник меду вашингтонцям, подражнити собак у багатого негоціянта Чубученка і загалом вкрити славою визвольні знамена північного війська. Ну, а на завтра... на завтра...

Мати вийшла з хати і грюкнула дверима... Ні Джо, ні Пруслінг, ні сам генерал не помітили, як Микола-угодник над їх головами нервово здрігнувся, на мить одну схилився в позі, непристойній для старої людини—«догори дригом» і стрибнув на висмалену сонцем прерій голову генерала Гетераса...

Каша з молоком вискочила носом і ротом, а «чудотворець» випавши з рямців і в спідніх ризах хлюпнувся в миску...

— Ой! ой... о... о! — з болю закричав Льолька і схопився за голову.

Перелякана мати вбігла в хату і сплеснула руками. У мисці плавав Микола-угодник, подібний до сивого прусака, а Льолька репетував, розмазуючи кров по білявій своїй голові.

— Ой лишенько!

Джо і Пруслінг збліди і принишкли, широкими зляканими очима дивлячись на Льольку, доки йому обмивали голову.

Рана була невелика, і мати з полегкістю зітхнула, зав'язавши синові голову білою хусткою...

Джо і Пруслінг нарешті осмілилися поворухнутись.

— Що тобі, Льолю, вже не болить?—спитала індіянка.

— Ні,—сціпивши зуби промовив генерал, хоч йому й боліло.

— Ну, то ляж полеж, воно швидче загоїться.

Не очікуючи відповіди, мати поклала сина на ліжко.

— Мамо, дайте нового картуза!—попрохав Льолька, використовуючи принагідний момент.

— Навіщо тобі? Спи...

— Дайте, я його хоч в руках подержу!..

В голосі генерала забреніли сльози.

— Ну, не плач, сину, я зараз дам...

Льолька знає, що мати дасть йому зараз все, чого-б він у неї не попрохав, але він шляхетно обмежується картузом, навіть не згадавши про авансову копійку. Він не хоче зловживати матерньою добрістю.

З ліжка він стежить, як мати дістає з скрині картуза, а коли він опинився вже в його руках, генерал підніс його вгору і вигукнув, як переможець, що вмирає од ран:

— Хай живе свобода!

Генерал побідно подивився на свій штаб і, вважаючи передсмертний ритуал за закінчений, ліг і заплющив очі.

— Ну, діти, йдіть собі,—сказала пошепки стара індіянка,—Льоля заснув...

Джо і Пруслінг навшпиньках вийшли з хижки ковбоя.

БУНТ.

(Повість з життя старої школи).

I.

ТАЄМНІ ЗБОРИ.

— Черненко!.. Черненко!..—прошепотіла темна постать, нахиляючись над ліжком.

Черненко, видимо, міцно спав і не поворухнувся.

— Васько, щоб ти здох!..—нетерпляче промовила постать і, шарпнувши за ковдру, здерла її з сонного Черненка.

У великій напівтемній залі, що її освітлювала підсліпувата лямпочка, вишикувалося з півста ліжок. Півста мешканців, як уміли, порушували тишу. Хто скреготав у сні зубами, хто вигукував незрозумілі уривчасті слова, а хто просто висвистував носом журливі мелодії.

Лямпочка правила більше за маяк тим, хто хотів вийти вночі з спочивальні, ніж освітлювала кімнату. Вона була почеплена високо над дверима в заґратованій скриньці і, як ув'язнений злодій, злякано блимала од подувів легкого протягу.

Світло лямпи майже не досягало до далекого кутка спочивальні, де над ліжком схилилася постать. Але місяць кидав пасма срібного проміння у широко відчинене вікно, розливав молочну калюжу на підлозі, чітко вирізблюючи нерухомі сильвети ліжок та сонних людей.

Той, хто будив, здерши ковдру, помацав рукою обличчя сонного і раптом, злякавшись, одсмикнув руку. На ліжку замість Черненка лежало опудало, котрому за голову правив чобіт, загорнутий в шорстку суконну куртку.

— Ловко пристроїв! — не могла не висловити свого задоволення постать і, старанно накривши ковдрою ліжко, тихо навшпиньках посунулася до освітленого місяцем вікна.

За вікном чорніло купами дерев і будівель велике шкільне дворище. Там, де земля була вільна од чорних ночних тіней, сріблисто вилискувала росяна трава та біліли освітлені ромби покрівель, створюючи різкі контрасти з чорною смолою тіней.

Навколо все спало, тільки вартовий порушував тишу своєю невгамовною калаталкою, та десь за стайнями зпросоння гавкав пес і, не довівши задуманої справи до кінця, засинав від гіпнозу місячного світла.

Хлопчик років чотирнадцяти, припавши до лутки, намацував за вікном ринву. Переконавшись, що вона прибита міцно, він тихо перекинув ногу на зовні і безшумно, як кішка, зник за вікном.

Місяць хлюпав холодне світло на землю і байдуже дивився більмастим оком, як Матюшка Карпенко торкнувся босими ногами землі, озирнувся навколо і, нікого не помітивши, шмигнув в густу тінь під ялини.

Десь за свининцем заїржала коняка; сполохана пташка вилетіла з кущів і струснула росу з гілки. Матюшка причаївся в тіні ялини і зачекав. Переконавшись, що все навколо спить, він з полегкістю зітхнув і став підкачувати холоші штанів. Тепер він був певен, що його ніхто не помітив, а вартовий при виході з шкільного будинку певне спить, сидячи на брудних сходах.

У двохповерховому шкільному будинку, що з нього допіру вислизнув хлопець, було тихо і спокійно. Стіни його

дивилися на місяць чорними проваллями одчинених вікон, і Матюшка, очима змірявши височину, з якої щойно зліз, крадькома подався геть од будинку.

Перескочивши дорогу, що перетинила всю шкільну садибу, він опинився перед парканом, за котрим чорними купами видавався сад. Просто за парканом стояла сторожка, яку треба було обминути, щоб не наскочити на вартового. Пройшовши в тіні до того місця, де кінчалися купи дерев, Матюшка миттю перемайнув за загорожу.

Роса з кущів малини рясно посипалась на хлопця, вимочивши груди і плечі. Він причаївся і прислухався.

Десь од саду почулися голоси і чиясь хода. І хоч незабаром все затихло, та в голові виникла панічна думка, що хтось викрив злочин проти шкільного порядку, і Кобра з своїм єхидним електричним лихтарцем в супроводі Онучі іде садом, щоб «накрити» злочинців. Та цю думку заступила друга, що заспокоювала. В той бік стояла пасіка, і певне дід Онисим обходив свої володіння, розмовляючи з старим псом Ковтуном.

Тепер лишилося пройти малинник, а там, за капустянищем в теплиці, його ждуть.

Коло дверей теплиці його покликав Сашко Хвостов і прошепотів:

— Там у теплому відділі...

Теплиця містилася на великій галявині, оточеній з усіх боків деревами. З півночи, нахмуривши чорні віти дубів, мовчазно стояв столітній парк, а з півдня півкільцем розташувався овочевий сад, дихаючи холодними пахощами достиглих яблук.

Галявина була засаджена капустою, баклажанами та різним гострим пахучим корінням і край неї, повернувшись глухою стіною до лісу, а блискучим шкляним схилом до саду, бовваніла теплиця. Її грубе тіло наполовину вгрузло

в землю, а нижній берег шкляного схилу майже доходив до землі.

Пройшовши перший холодний відділ, Матюшка опинився в теплому відділі, що парко дихнув на нього тропічною рослинністю.

З-за дальших дверей з темного відділу, де взимку переховувалося різне коріння, пробивалося ледве помітне світло і чулася притишена розмова.

— Ну, тепер, здається, всі?—спитав Сашко і, не чекаючи відповіди, вийшов, щільно зачинивши двері. Йому, як вартовому, треба було бути коло парників на городі, а при потребі й попередити товаришів про небезпеку.

В теплиці п'ятеро хлопців сиділи, хто на чому умостився, і пошепки розмовляли. Недогарок свічки горів, приклеєний до перевернутого догори дном квітникового горшка.

— Ти нічого не бачив? — спитав Миколка Савенюк Матюшку.

— Ні, всі сплять...

— А той негідник Коржов теж спить?

— Здається...

— Гляди, щоб він, бува, не підгледів... Шпійон..

Савенюк був кремезний, але тихий хлопець, на прізвище «Панич», хоч і був він найменше схожий на панича. Цю назву йому «приклеїли» товариші за те, що, приїхавши до школи, він на початку ходив в калошах, ніколи їх не скидаючи. Калоші були високі і неймовірно великі, так що «Паничеві» доводилося напихати в них паперу і ще чогось, що втратило певні ознаки. Чи то була ганчірка, чи мочала, а може й сіно, певне й сам «Панич» вже забув, бо знімати калоші з драних чобіт доводилося рідко і то тільки лягаючи спати.

Згодом Миколка калоші скинув, як дістав з дому нові

чоботи, але вони от вже другий рік красуються під його ліжком і вся спочивальня користається ними вночі.

— Тому підлизі треба морду набити... може звички свої кине...

Це теж було адресовано ненависному Коржову і адресував загрозу Митька Зорченко, або Бізон, що своєю фізичною силою цілком виправдував таке страшне прізвище. Він був кремезний, як молодий дубок, а над чотирьохкутним обличчям його стирчала стріха шорсткого русявого волосся, надаючи йому справді бізонячого вигляду. І силою своєю він виправдував назву,—ніхто з молодших класів не міг сперечатись з ним, а з по - між старшокласників хіба тільки Довгополюк без особливої небезпеки міг його чіпати.

— Заткнись, Бізоне, годі,—промовив Панич.

— Марко, читай, що там у тебе...—промовив Бізон, не звертаючи уваги на Савенюка.

Марко Балан, який до цього часу мовчки сидів у темному кутку, висунувся до світла і витяг з-за пазухи заялозену книжку. Він побожно розгорнув її під цікавими поглядами товаришів і нахилився до свічки. Хлопці присунулися ближче.

Марко читав тихо, повагом, смакуючи кожне слово книжки, яку прочитав чи вже не вдесяте. Він часто зупинявся, пояснював прочитане, хоч, певне, і сам не гаразд розумівся на змістові. Ніхто його не перебивав, бо авторитет Марків стояв по-за всякими підозріннями і йому вірили, не вимагаючи доказів.

В книзі говорилося, як ченці мощами обдурюють людей, як десь в Італії по манастирях переховуються окремі частини мощей і коли-б ті частини скласти докупи, то вийшов-би не один святий, а півтора, або й два. Хлопці тихо сміялися, бо часом на одного святого припадало дві голови, п'ятеро рук і одна нога.

— Невже тому правда? — висловив свій сумнів Вася Черненко, рухливий п'ятнадцятилітній хлопчик. Він слухав читання з особливою цікавістю, бо вбачав в ньому одну з численних капостей тим, що стоять вище за нього, Черненка, в суспільній піраміді. В даному разі дістається богові, що в уявленні Васі є особа такого-ж ґатунку, як і піп або завідувач школи, що карають його за різні недозволені вчинки.

Ще з дитячих літ всі, що його карали, стали в його уяві в довгий ряд, що починався сільським вчителем і кінчався архиреями та царями, про яких «гріх» було говорити щось неприємне. Тому зараз цей «гріх» солодко лоскотав під серцем Васька медом недозволеного.

— Коли надруковано, то правда. Хіба неправду стали-б друкувати? — з апломбом запевнив Бізон, що так само, як і всі, вірив у правдивість кожного друкованого слова. Тільки Марко хитро усміхнувся і промовив:

— Можуть і неправду надрукувати... Адже-ж пишеться в законі божому, що світ створено за сім день, а Малахай доводить, що то неправда, земля утворювалась так довго, що й придумати не можна. Виходить, хтось та бреше...

— Так може саме в цій книжці й брехня? — висловив своє побоювання Васько.

— Ні, ця книжка правильна, це професор написав, а це, брат, вище за попа, — переконано запевнив Марко.

Його слова розвіяли рештки сумнівів. Та й як було не вірити Маркові Балану, коли він всі книжки в бібліотеці прочитав і тепер вже читає те, що дає йому Малахай, — молодий навчитель фізики, захисник молоді, з справжнім прізвищем Корчук. Малахаєм його було прозвано за те, що зимою він одягав киргизького малахая і не скидав його навіть в помешканні.

По-за всім Марко був винятковою і трохи незвичайною фігурою в школі. Де таки видано, що вчиться хлопець

найпершим, а до вчителів не «підлизується» і хороший товариш? Звичайно, перші учні були поганими товаришами, і «підлизами», бо більше гналися за п'ятірками, аніж за товариством.

Приїхав він у школу з далекого містечка, де його мати була куховаркою у дрібного поміщика і на свої убогі копійки виводила сина «в люди». Батька Балан не пам'ятає, — його заколов панський бугай, як Маркові не було ще й року.

У школі Балан виявив не тільки великі здатності в науках, а й захопився читанням всього, що було в убогій шкільній бібліотеці. Книжка за книжкою проходила Маркові руки, а він все не міг задовольнити своєї пожадливости до знання. Шкільні книжки були застарілі, спеціяльно підібрані, і це не задовольняло його. Він кинувся шукати инших книжок і в цьому йому допоміг Фока, старший учень, що, не дивлячись на ріжницю віку, ставився до Марка, як до ровесника.

Марко читав далі, а хлопці слухали, нахилившись над ним, щоб не прогавити жодного слова. Про книжку цю казав Марко, що вона заборонена і читати її в звичайних обставинах не можна. Свідомість, що таку книжку тільки вони в школі й читають, надавала врочистости настрою і навівала особливу пошану і до заялозених листків книжки і до власника її Марка Балана.

І нічні таємні збори, і заборонена книжка з мало зрозумілим змістом, все лоскотало цікавою небезпекою юнацькі серця.

Частину книжки було прочитано, і Марко, заклавши її клаптиком паперу, заховав до кешені.

— Все одно всю сьогодні не прочитаємо, хай другим разом...

Хлопці, всі як один, глибоко зітхнули. Вони сиділи нерухомо, очікуючи, що буде далі. Бізон, нахилившись, нер-

вово смикав себе за чуба, що він робив завше, коли його непокоїла якась думка, і нарешті порушив мовчанку. Він додумав свою думку до кінця.

— А все-ж таки бог є!..

Сказавши таке, він глянув на товаришів з полегкістю, немов скинув з плечей важкий тягар.

— Не про бога тут, а про манахів... При чім тут бог, коли манахи сволочі?—знизав плечима Черненко.

— Та й манахи не наші, а німецькі...—вставив і своє зауваження Карпенко.

— Та не німецькі, а католицькі,—поправив Васько і додав:—та й наші не кращі... Хіба не ти розказував, як у Чорномиррі манахи людей дурять на мироточиву ікону?

— Так то у Чорномиррі, а от...

Панича перебив Бізон.

— Бог є, а манахи різні бувають.

Бізон відчував свою перемогу, бо ніхто не заперечував йому. Та не довго довелося бути йому переможцем. Марко Балан, що сидів мовчки і слухав розмову товаришів, з невластивим йому запалом напав на Бізона:

— Є тільки не бог, а природа... Од природи все походить, а невченим людям голову морочать богом. Де ти бачив бога, покажи, а природу я тобі покажу...

Марко схопив якусь квітку в горщику і підніс під самий ніс Бізонові.

— От на, дивись, це природа, а де твій бог? Га?

Докази Балонові обеззброїли Бізона. Він ще з більшою силою смикнув себе за чуба і раптом запитав:

— А природу хто створив? Га?—і побачивши замішання на обличчі Марка, з виглядом переможця оглянув присутніх.

Але Марко тільки на одну мить замішався, більше од несподіваного питання.

— А бога хто створив? Та й ти бачив його коли?

Бізон був остаточно переможений і, підтримуючи Марка, заговорив Матюшка Карпенко.

— Он «лес» утворився двадцять тисяч років тому, хіба ти не чув, як Малахай казав? А попи кажуть, що світ створено сім тисяч літ тому... Так то, по твоєму, хто-ж бреше?

Розмову перебив вартовий Хвостов. Він одхилив двері і гукнув:

— Хлопці, вже світає, треба ушиватись, а то ще Швабра наскоче...

Хлопці позскакували і почали один по одному виходити з теплиці. На дворі вже сіріло.

— Ходімо до коровника спати, а то щоб в корпусі Онуча не побачив...

До коровника можна було пройти непомітно і вони попростували туди.

Півні вже виводили своїх вранішніх пісень, коли п'ятеро хлоп'ят спало покотом в сіні на горищі скотарні.

Вони були спокійні, що їх ніхто не помітив, як покинули вони спочивальню і повернуться вони на сніданок, ніби нічого й не трапилось. Але вони помилилися.

Тоді, як Матюшка зник в чорному просвіті вікна, і затихло шарудіння по ринві, в темному кутку спочивальні хтось підвівся на ліжку і підійшов до вікна, в яке щойно зник Карпенко.

Хлопець пильно вдивлявся з височини другого поверху в залитий місячним сяйвом двір, та там було тихо й спокійно. Матюшка зник без сліду в темному проваллі двора і жодним рухом не видавав своєї присутности.

«Певне втік», подумав Коржов і, підійшовши до ліжка Черненка, помацав руками. Так обійшов він ще кілька ліжок і, переконавшись, що там нікого нема, а під ковдрами покладено опудала, він ліг на своє ліжко.

Коржову не спалося. Повертаючись з боку на бік, він

думав про те, що хлопці затівають щось недобре, але що саме, він не знав, і простежити когось в нічних подорожах не насмілювався,—між ними був Бізон, а він боявся попастись йому на очі і скуштувати «бізонячих» кулаків. До всього цього Бізон та Черненко давно нахваляються дати йому «пару».

Коржов от вже другий рік в школі. Вчиться він погано, але визначився слухняністю, і вчителі ставлять його за приклад всім неслухам, пустунам та непокірним. Через це з перших-же днів товариші зачислили його до категорії «підлиз» і товаришувати з них ніхто не товаришував. Кожна неприємність, заподіяна Коржову, вважалася за геройство, за заслугу перед товариством.

Цим скористалися вихователі школи, не дуже мудрі в своїх педагогічних методах, і зробили з Коржова шпигуна, поклавши на нього обов'язок стежити за товаришами і про все помічене доводити кому слід.

І зараз поведінка гуртка школярів не уникла його уваги. Коржов тепер має нагоду помститися на своїх ворогах, що от вже два роки обдаровують його своїм призирством. «Хто-хто, а Бізон вилетить з школи»,—думав він свою мстиву думку і відчував од неї невимовну насолоду.

Думаючи так, Коржов непомітно заснув, не діждавшись повороту до спочивальні своїх ворогів.

II.

РІНАЛЬДО І БАРАЦЬКИЙ.

Літній ранок не любить баритись, і коротка ніч швидко посунулася, даючи місце дню.

Сторож «Онуча», прозваний так учнями за лькайські звички, та жахливу неохайність, калатав уже в разбитий дзвінок, незадоволено оглядаючи сонну спочивальню.

Він дзвонив, доки з ліжок не позскакували один по одному, як очумілі, учні і, протираючи очі, злякано дивилися на Онучу.

— Залазь у штани!—вигукував як фельдфебель Онуча. Помитивши-ж, що де-хто не ворушиться, загрозливо додав:—вставай, а то завідувачеві доложу!

Він кинув дзвінка і розглядав ліжка. В цей час з коридору почувся хрипкий голос і хтось з учнів злякано вигукнув:

— Кобра!

Цей вигук справив незвичайне враження на тих, що не встигли підвестись з ліжок. Ще не розбуркавшись од міцного юнацького сну, вони прожогом зіскакували і похапцем натягали одіж. Справжня кобра не справила-б може й десятої частини враження, забрівши ненароком до спочивальні.

Хрипкий бас наближався коридором і нарешті власник його з'явився на порозі.

Це була низька і груба, як бовдур, людина на коротких, розкарячених ногах. Руки його неприродньо стирчали вбоки, не наближаючись до тулуба, а голова, як пуп'ях на пузатому чайнику, була маленька і майже вся ховалася під форменним чиновницьким кашкетом з широким козирком.

З-під козирка визирали маленькі мишачі очі і підозріло бігали у всі боки. Такі очі бувають у кретинів або дуже жорстоких людей.

Кобра озирнув спочивальню і коротко прохрипів:

— Ну?

Цим «ну» він немов здув всю масу по-над п'ятдесят хлопчиків, які, одягаючись на-ходу, сунули до протилежних дверей. Од тих дверей сходи вели на перший поверх до їдальні та до авдиторій.

Кобра, він-же й Бараџький, завідувач школи, з огидою понюхав повітря, плюнув і пішов мовчки до коридору, стукаючи своїм костуром. Сьогодні надто швидко підхопилися учні і костура не довелося прикласти на святому ділі виховання молоді.

Вже дійшов він до кінця коридора, як нагнав його Онуча:

— Микола Олександрович, у спочивальні не все гаразд!—вигукнув він, витягаючись перед завідувачем повійськовому,—учні втекли!

Бараџький, не кажучи ні слова, повернувся до спочивальні. Онуча підвів його до ліжок нічних змовців і в кожне ткнув пальцем.

— Розкривай! — коротко наказував Онучі Бараџький перед кожним ліжком.

Оглянувши, він пішов до їдальні, закусивши свого шорсткого вуса.

Їдальня, велика заля з давно немитими підлогами і брудними незастеленими столами, шуміла, як сполоханий курник, а коли зайшов Бараџький, всі голоси замовкли на півслові і всі очі повернулися в його бік.

— Молитву!—коротко наказав він.

Вийшов вартовий учень, став спереду і почав гугняво читати вранішню молитву, а сказавши наприкінці незмінне «амінь», підійшов до столу, на якому вже стояв великий казан з кандьором, і почав розливати страву в миски учням, що стояли в черзі.

Бараџький озирав натовп, шукаючи когось очима. Нарешті він знайшов:

— Зорченко! Черненко! Савенюк! станьте до вікна!

Хлоп'ята вийшли з-за столів і мовчки стали коло вікна, очікуючи на злую свою долю. Карпенка і Балана Кобра чомусь не викликав.

«Певне про нас ще не дізнався»,—подумав кожен з них, але то була даремна надія. Бараџький, ніби щось пригадавши, прохрипів:

— Карпенко і Балан! теж саме!

Тепер вже п'ятеро вишикувалися, очікуючи на виховательське «внушення».

Поставивши учнів до вікна, Бараџький пройшов кілька разів вздовж їдальні, а коли кандьор було розлито для всіх столів, він зупинився посеред залі і вигукнув:

— Всі, встати!

Дожовуючи шматки, учні встали.

Бараџький стоячи посеред залі в позі генерала, що оглядає незчисленні ряди свого війська, почав хрипко, немов його хто душив за горло, вигукувати:

— Мерзота!... Сволота!... Скоти!... Сопляки!... Ви думаєте, я не знаю?... Я, завідувач школи, — він трагічно стукнув себе в груди, — не знаю, що ви ночами бігаєте? Ви думаєте, що я допущу в школі розпусту? Га?!...

Очі Бараџького бігали, як у розлютованого пацюка, слина бризкала з рота, він засапався і тупав ногами. Учні дивилися в підлогу і переминалися з ноги на ногу. Такі промови керівника школи їм доводилося чувати майже щотижня і суворість їх не вражала вже нікого.

Кобра ще довго виливав свою жовч, але його ніхто не слухав, а кожен думав про те, що стигне кандьор і зробиться за чверть години, як клейстер, що його й їсти не можна буде.

Де-хто потай жував хліб, удаючи глибоке замислення над своїми гріхами та щире бажання спокутувати гріхи, аби тільки швидче кінчилася нагінка.

— Мене не дивують такі запевні негідники, як Карпенко, або Черненко, я вболіваю серцем,—Бараџький ляпнув по тому місці грудей, де звичайно у людей буває

серце,—за таких, як Балан... Перший учень класи, син поважних батьків,—і цілі ночі десь шляється... Я не допущу, не допущу!—вигукнув істерично Барацький і раптом ніяково замовк. Постоявши з півхвилі, він пройшов між рядами учнів до вихідних дверей і вже на порозі зупинився і кинув:

— Снідайте!.. А тих, — показав він вартовому учневі на п'ятьох «злочинців», — признач на тиждень сартири чистити!...

По цьому завідувач насунув свого кашкета і викотився з їдальні.

Як зачинилися за Барацьким двері, їдальня зашуміла, загукала, зареготалася, засвистала. Кандьор згус і захолов, але то не заважало виїсти судки до дна. «Злочинці» весело сміялися в гурті,—вони були героями дня.

На літо авдиторне навчання в школі припинилося, авдиторії стояли замкненими пустками. Теоретичне навчання змінялося на практичне, що особливо ретельно проводилося адміністрацією школи.

Учнів будили на сході сонця і, нагодувавши кандьором, читали «наряда» і розводили на роботи. Це й значилося в програмі школи під пишною назвою «практичне навчання». За практичне навчання вважалося і рубання дров, і чищення нужників, і сотні инших робот, на яких працювали учні з ранку до пізнього вечора.

І сьогодні, як і що-дня, старший вартовий учень після сніданку читав «наряда», складеного ще з вечора учителями спеціяльних дисциплін та завідувачем.

— На свининець — Ніколаєв, Сиркін, Петренко... На оранку за плугатаря—Горлинський, за погоничів—Хватько, Свічкар...—вичитував монотонно вартовий і нарешті прочитав:—на нужника—Зорченко, Черненко, Хвостов, Савенюк, Карпенко і Балан!

З свистом і вигуками учні розходилися з їдальні, розпорошувалися по широкому дворищу школи, по свининцях, скотарнях, майстернях, городах.

Онуча злісно плювався їм у слід і ліниво брався підмітати їдальню. Це було його обов'язком, тоді як спочивальні прибирали призначені на те учні з молодших класів.

Балківська нижча сільсько-господарська школа містилася в маєтку відомого на всю губерню чорносотенця поміщика Рінальда. Це була одна з тих приватніх сільсько-господарських шкіл, що хоч і стояла в загально-державній системі народньої освіти, та до справжньої освіти дуже мало стосувалась. В таких школах про людське око користалися програмами навчання, виробленими в столичних департаментах, а найголовніше—тими субсидіями, що пливли з державної скарбниці у кешеню власника школи за просвітительство темряви народньої...

Рінальдо знав, що робить, і до заснування школи привела його загроза банкроцтва. Школою він не тільки урятував себе од неминучого жебрацтва, а й грунтовно підлатав подрані веселим життям кешені. І департаментська субсидія, і цілорічна робота в маєтку—більше сотні хлопців від 12 до 20 років віком, які ще й платили за своє утримання, не тільки урятували Рінальдо од банкроцтва, а й зробила його популярною людиною в губернії.

Щоб не дуже витрачатись на вчителів, їх набирали невисокої кваліфікації, таких, що за невелику платню згоджувалися їхати далеко од культурних центрів, у дичавину вовчих лісів.

Балківський маєток Рінальдо був закинутий за 45 верстов од залізниці та повітового міста і лежав на рівнині, прорізаній проваллями та балками, оточений з усіх боків диким Вовчим лісом.

Сам Рінальдо рідко наїздив до свого маєтку. Робота в кількох чорносотенних організаціях, в губерніяльному та повітовому місті, а до того-ж і неспокійні часи, з заворушеннями між міським пролетаріятом та селянством, що загрожували добробутові Рінальдо, прив'язували власника школи до своїх союзів «істино-руських» людей і не давали змоги хазяйським оком доглядати школи. Та в цьому чи й була потреба: — школою керував його зять Барацький, якого боялися однаково і селяни з хутора Балок, і учні школи, і малочисленні робітники та службовці.

Барацький належав до тієї категорії людей, у якої і таланти адміністратора і таланти педагога скупчувалися між п'ятьма пальцями правиці... Різниця полягала тільки тому, що свої адміністративні здатності він виявляв міцно стиснутим кулаком, яким трощив зуби і щелепі селян, а педагогічні впливи на учнів здійснював розгорнутою долонею.

Учителі охоче наслідували педагогічну методу Барацького, через що ляпас був надійною підвалиною виховання молоді в Балківській школі, без якої учителі не мислили своєї педагогічної роботи.

Звичайно, це не дуже сприяло доброзичливим стосункам між учнями та учителями і ці два табори перебували в стані постійної війни, що припинялася на короткий час різдвяних та великодніх вакацій.

Як то завше буває, кожний ворожий табор мав своїх зрадників і ренегатів. Не кажучи вже про учнів, між якими такі зрадники не переводилися і виділялися в категорію «підлиз» та «любимчиків», учительський табор теж мав ненадійний елемент, що таємно стояв на боці учнів і всіма легальними заходами захищав їхні інтереси.

Але що особливо обезсилювало учневий табор, так це поділ учнів на привилейованих—старших учнів, та паріїв-

учнів молодших, або, за шкільною термінологією, «малків». Ця нерівність між учнями старанно підтримувалась педагогами, що бачили в цьому основу свого панування над дикою некультурною масою, здатною під афектом на які завгодно вчинки.

Старшим учням дозволялось безкарно використовувати молодших учнів на дрібні особисті послуги, а тих, що не корилися старшим, карано жорстокою бійкою ремнями. Цим способом підтримувався авторитет старших, ним «малків» держали в покорі.

Знущання старших над «малками» було введено на ступінь священної традиції і шкода було шукати десь захисту од тиранії. Скаржитись учителеві — це означало попасти в «підлизи» і бути під постійною загрозою ще більших побоїв «на темну», коли винного накривали в темній кімнаті ковдрою і били по чому попало. Повставати проти старших у «малків» не вистачало ні організованости, ні фізичної сили.

Та така вже властивість широких революційних заворушень, що вони просякають у найтемніші шпаринки життя. Протест проти старих життьових форм непомітними струмками докотився і до такого темного закутка, як Балківська школа, і затуркана напівтюремним шкільним режимом маса «малків» почала по иншому дивитись на священну традицію старшування, і може вперше за довгий час почулися протести проти поведінки старших.

Особливою жорстокістю визначався учень випускної класи Довгополюк, дев'ятнадцятилітній тупий хлопець, якого тільки батьківські карбованці й могли перевести з класи в класу. Особливо він любив познущатись над Марком. Він примушував його чистити собі чоботи, бігати вночі, в негоду, за дві верстви на хутір за махоркою та

горілкою. Та навіть виконуючи всі примхи Довгополюка, Марко незмінно мав від нього потилишника.

Одного разу до краю знервований Баланюк прийшов до свого ліжка пізно вночі і, уткнувшись у подушку, гірко заплакав. Він плакав майже безгучно, щоб не почули товариші, здригався всім тілом і міцно сціплював подушку в руках. Серпневий місяць спокійно світив у розчинене вікно, учні хропли після тяжкої денної роботи на молотарці, і Марко почував себе таким нещасним, покинутим і беззахисним.

Та як не заглушав ридання Баланюк, Бізон почув, і накинувши на себе ковдру, підійшов до Марка.

Бізон не товаришував з Баланюком, але якась позасвідома симпатія тягла його до цього смирного розумного хлопця, і він намагався завше виявити її по-своєму. Він на рік був старший за Марка і фізично дужчий, а тому завше захищав його, коли в тому була потреба.

— Чого ти плачеш?—сіпнув Бізон Баланюка за плече.

Баланюк зробив неймовірне зусилля і, проковтнувши сльози, притишив ридання, що билися в його грудях. Чи од цього, чи од товариського співчуття, йому одразу стало легше.

Роблено байдужим тоном він відповів Бізонові.

— Та... я й не думав плакати... Хто це тобі сказав?— він тим часом нишком витирав сльози.

— Брешеш, плакав...—пошепки відказав Бізон.

Баланюкові зробилося досадно на цього хлопця, що невідомо чого в'язне, і він роздратовано відповів:

— Ну, а як плакав, то що?

— Та я так питаю...—не знайшов, що відповісти Бізон. Він несподівано попав у ніякове становище, бо не думав, що Марко розсердиться на нього за співчуття.

Бізон знав, чого плаче Марко, і з запалом заговорив:

— Треба його провчити... яке він має право битись?..— І далі розповів Маркові свій план, як провчити Довгополюка.

План був нескладний: Бізон з Черненком засядуть в темній авдиторії і будуть чекати на кінець вечері, а коли, повечерявши, Довгополюк буде проходити коридором, Марко мусить його зачепити і тікати до авдиторії. Ну, а там, звичайно, двері на гачок і «на темну».

Баланюк зпочатку одмовлявся. Йому здалося це диким і недостойним, і він ухвалив не приставати на пропозицію Бізона, але, згадавши всі образи, що їх чинив Довгополюк,— згодився.

— Гляди-ж не одмовся і не підведи, ми з Васьком візьмемо його «на темну»... буде знати... Скотина!..

Посидівши ще трохи мовчки, Бізон пішов до свого ліжка, не забувши по дорозі стягнути ковдру і штовхнути ненависного «підлизу» Коржова...

III.

МАРКО ВАГАЄТЬСЯ.

На другий день Балан передумав і одмовився приймати участь у помсті. Йому видавалося гидким бити людину, хоч та людина й чинила йому зло.

Вася Черненко по обіді підійшов до Марка і з виглядом таємного змовця зашепотів на вухо:

— Ти-ж гляди... Сьогодні увечері неодмінно зачепи Довгополюка... Ми сидітимемо у другій кімнаті праворуч... Туди й тікай.

— Не треба цього... робити... Я не можу...

Васько од несподіванки оторопів. Здавалося все так добре налагоджено, а він на́ тобі: одмовляється!

— Як-то так «не треба»? А він хіба тебе не б'є? Хочеш, щоб і далі знущався?

— Не треба...—сказав знову Марко і ніяково усміхнувся. Йому було сором перед товаришем за свою легкодухість, але разом з тим він не міг і зважитись на дику розправу з своїм ворогом.

Васько мовчки з-під лоба дивився на Марка і не міг зрозуміти, чого він одмовляється. Він вважав, що за кожне зло треба платити злом і бійкою відповідати на бійку. Життя доводило йому цю істину наочно і дома, де його колошматив батько, і в школі, де учителі та старші учні були щедрі на стусани. Били вони тому, що мали перевагу в силі, і Васькові видавалося, що коли він матиме ту перевагу, то й він мусить бити. Таке було життя, і Васько брав його, не докопуючись до природи явищ, як то робив Марко.

М'яка делікатна вдача Балана не мирилася з таким станом речей. Його натура протестувала проти жорстокого поводження з людьми, але той протест не виявлявся назовні. Йому здавалося, що люди врешті зрозуміють, що так не можна, і змінять свою поведінку. Братись-же й собі до огидної бійки і знущання, видавалося Баланові за приниження власної гідности.

— Ти, Васько, не сердься... Я-ж не можу...

— Ти що-ж, боїшся Довгополюка, чи що?

Васько инакше не міг зрозуміти Баланового вагання.

— Ні, я не боюсь... Але як-же-ж я буду бити, коли я проти бійки!

Останні слова вирвалися у нього з якоюсь внутрішньою біллю і він нервово заломив пальці рук.

— То що з того, що ти проти бійки? Адже-ж тебе б'ють?

Марко відчував, що він не може висловити своєї думки так, щоб його зрозумів Черненко, але разом з тим він мусить-же довести йому свою правоту.

— Бачиш, Васько, от ти, приміром, проти злодійства... Ну, як-би тобі сказати? В тебе, приміром, хтось украв чоботи... А ти взяв та й собі украв у когось чоботи... Хіба це правильно?

Черненко напружено думав. Завше цей Марко ставить такі запитання, що не знать, як на них і відповісти. Васько мотнув головою і круто повернув розмову:

— Кинь ти свою філософію, Марку, а просто скажи, будемо бити Довгополюка, чи ні?

— Ні, ти мені перше скажи, ти-б теж пішов красти чоботи, якби в тебе хто вкрав? Га?

— Пішов-би і вкрав: що-ж ти думаєш, босяком-би ходив, чи що?—роздратовано відказав Васько і одійшов од Балана.

Маркові було боляче, що його не зрозуміли, і він, похнюпившись, самотний, як ніколи, пішов до лугу. Півтори години після обіднього спочинку він любив похожати лугом або сидіти на кладці спустивши ноги в прозору холодну воду струмка.

Так, він не має права бити Довгополюка, як той б'є його,—міркував Марко,—адже тоді він доведе, що він не проти бійки, а тільки щоб його не били. Але хай краще його одного б'ють не один, а десять Довгополюків, аби загалом бійку припинили...

Марко мріяв про таке унормування життя, щоб в ньому не лишилося місця гнобительству та знущанню сильніших над слабшими. На його думку, для цього людям слід було тільки умовитись не робити прикростей один одному і життя обернеться на раювання.

На лузі Балан зустрів старшого учня Фоку, що викопував якусь рослину для гербаріума. Той підвів голову і привітно промовив:

— А, Марко! Що ти тут робиш?

— Та от гуляю... А що це за рослина?

— Та вона не має нашої назви... Правда, красива?

Марко погодився. Йому хотілося поговорити з Фокою про сьогоднішню розмову з Черненком, та він не знав з чого почати.

Фока був учень випускної класи, але до «малків» ставився лагідно, боронячи їх по змозі од своїх однокласників. Це створило йому не аби яку популярність в молодших класах, і до нього ходили вилити свої жалі всі ображені та попрохати поради в різних справах.

Помітивши, що Марко мнеться, Фока зрозумів, що той хоче щось сказати, але вагається. Він допоміг йому:

— Ну, кажи вже, кажи... Що там?

— Та Бізон намовляє мене Довгополюка побити... І Черненко теж... Та я думаю, що неправильно це робити...

— Неправильно, кажеш? А він тебе б'є?—прискаливши око і ледве помітно усміхаючись, спитав Фока.

Він стояв перед Марком босий, в синіх штанях і в чорній перкалевій сорочці, розхристаній на грудях. Ботанізірку він то кидав вгору, підхоплюючи її, то кружляв нею, як млиновим крилом.

— Неправильно, кажу, бо яке я маю право тоді говорити проти бійки, коли й сам приймаю участь в бійці? А що мене Довгополюк б'є, так то-ж несправедливо...

Обличчя Фоки стало раптом серіозне і він, взявши Марка за стан, пішов з ним лугом.

Марко викладав свої погляди на справу, а Фока уважно слухав, підбираючи способів безболізно зруйнувати мрійницьку Маркову побудову.

Нарешті Марко виговорився, і черга була за Фокою.

— Хороший ти хлопець, Марку, тому ти й про людей так хороше думаєш. Але невже ти ніколи не згадав про те, що й до тебе були люди, які так само думали? От і зараз

Толстой навчає підставляти ліву щоку, коли тебе хто ударив у праву, і до Толстого було немало таких, що хотіли в цей спосіб розвязати заплутані людські відносини... Та, шкода, нічого з того не вийшло. Є один поки-що спосіб полагодити життьові стосунки: цей спосіб—боротьба... Боротьба проти насильства...

— Так тож теж буде насильство?

— Насильство проти насильства; ставши на захист покривдженого, ти мусиш і сам чинити насильство...

— Так можна-ж людям довести, що так робити не можна!

— Пробували, брат, доводити, та нічого з того не виходить...

— Ну, а от коли-б у мене хто чоботи вкрав, то й я мушу красти?

— Піди одніми чоботи у того, хто в тебе їх украв, а укравши у другого, ти зробиш такий само злочин, як і той, що в тебе вкрав.

Вони довго ходили, обнявшись, по вогких лугових стежках, аж поки надвірній дзвінок з дворища не сповістив, що післяобідній відпочинок кінчився.

— Треба йти,—сказав Марко і швидко попростував до школи.

Ця розмова з Фокою перевернула шкереберть всі дотеперішні уявлення Маркові про людські відносини. Де-ж норми, з яких виходючи, можна оцінювати людські діла? Де-ж тоді вимріяна справедливість?

Коли до цього Марко підходив до людей з своїми абсолютними мірками правди і справедливости, то зараз те все розвіялося, як порох, і мрійливий хлопчак став перед прірвою.

Одгортаючи полову коло молотарки, він думав і думав, машинально рухаючи граблями.

За думками не счувся, як і день кінчився, і, проковтнувши останнього снопа, молотарка заторохтіла барабаном.

— Ні, так не може бути,—сказав сам собі Балан і після вечері пішов знову до Фоки.

У вечірніх присмерках довго ходили вони по дорозі за шкільною садибою і тихо розмовляли. Босі ноги приємно пірнали у холодний порох дороги, а вітер з лісу м'яко обвівав вогкою прохолодою гарячу од думок голову Марка.

Фока тепер почав здалека і що-далі він говорив, то більше переконувався Марко в правоті його слів.

Коли вже, за пізнім часом, старший товариш нагадав, що й спати пора, Марко згадав знову про Довгополюка.

— Як по вашому, слід його побити?

Фока відповів не одразу.

— Бачиш, це треба розвязувати, поміркувавши... Коли инших способів вплинути на цього скота немає, то, я так думаю, пом'яти слід...

— А як він після того ще більше буде битись?

— Ну, не думаю... Хіба йому охота стусанів од вас мати, чи що?

Коли вони повернулися до спочивальні, думки Марка прийшли до якоїсь системи, але він все-ж довго не міг заснути.

З Митьком Бізоном він так і не встиг поговорити за вечерою, але той, видимо, дізнався од Черненка про те, що Марко відмовився, і поглядав на нього скоса. У Бізона слово ніколи не розходилося з ділом і переинакшувати планів він не любив, та ще й такі хороші плани, як побити ненависного Довгополюка.

Дзвінок Онучі розбудив Марка. Він прокинувся з очима, немов засипаними піском.

Коли вже виходили до їдальні, до нього підійшов Бізон і стиха спитав:

— Так не хочеш?

— Що не хочеш?—не зрозумів Марко.

— Та побити ту гадюку...

Марко завагався, але, переламавши себе, твердо сказав:

— Сьогодні після вечері, як умовились... Гаразд?

Бізон радісний шукав очима Черненка, щоб повідати йому про Маркову згоду.

IV.

КАНДЬОР І АГІТАЦІЯ.

Онуча старанно, немов справляючи релігійний рітуал, дзвонив на вечерю. Сьогодні він поводився статечно, не гукав на учнів, чоботи його були старанно наваксовані, а голова помащена оливою. Все це свідчило про те, що хтось з високого начальства прибув до школи.

Він звичайно дзвонив неуважно, двічи-тричи дзеленькне, та й годі. Сьогодні-ж пройшов по всьому нижньому коридорі і так само коридором другого поверху, держучи дзвінок у руці.

— О-ну-ча! Не ста-рай-ся!—вигукнув хтось з дверей зміненим голосом і, коли обурений і ображений Онуча кинувся туди, звідки чувся голос, з протилежного кінця хтось инший проверещав:

— О-ну-ча!..

Онуча вилаявся гидкою лайкою і подався до нижнього поверху. Він був вкрай розлютований.

В їдальні учні, стукаючи «ряжками» та ложками, сідали за столи і висилали до віконця свого чергового «получателя». Через вузьке віконце з кухні дихало тоскними запахами перевареного кандьору, од чого ще непривітнішою ставала їдальня і в роті з'являвся неприємний присмак.

Рантом на порозі з'явився бородатий Малахов, учитель

садівництва, що сьогодні справляв обов'язок «чергового вихователя». Він озирнув залю допитливим оком, помацав свою пухнату бороду, немов шукаючи в ній слів для початку своєї промови і, нарешті знайшовши, почав велебно, як піп казань:

— Встаньте на молитву! Помолимось! Коржов, читай молитву!

Коржов, скочив з місця і, ставши попереду та швидко ковтаючи слова, почав вичитувати «Очинаша». Він закінчив останню молитву зовсім проковтнувши слова, так що з слів «во віки віків амінь» у нього вийшло якесь «кінвінь». Весь час, читаючи, він обсмикував сорочку і хрестився перебільшено старанно, ніби робив важку гімнастичну вправу.

Малахов по закінченні молитви мотнув головую в бік учнів, мовляв «тепер їжте» і почав вимірювати їдальню з кутка в куток статечними кроками людини, що знає собі ціну. Він не мав права викладати в школі, бо був без жадної спеціяльної освіти, і тільки протекція якоїсь високої особи, та бажання Рінальда мати недорогого і невибагливого учителя дало йому змогу служити в Балківській школі.

Серед чавкання та приглушеного шуму, що розбивався розміренними кроками Малахова, раптом почулася чиясь швидка хода і всі озирнулися на двері. То Онуча підтюпцем прибіг до їдальні і пошепки щось сказав Малахову. Сказане справило враження на бородатого вчителя, бо він похапливо застібнув свого піджака і розгладив бороду, як швейцар, наміряючись одчинити двері вельможній персоні.

— Зараз тут буде наш шановний Адольф Іванович Рінальдо!—промовив він велебно і суворо оглянув учнів. Потім він урочисто почав походжати по їдальні, готовий в кожну мить привітати високого патрона.

Він зупинився коло найбільш одчайдушних учнів і навчав їх, як поводитись з високим начальством, попереджаючи можливі непорозуміння в разі-б Рінальдо заговорив з ними.

Швабра, як його прозвали учні за велику пухнату бороду, нервово смикав себе за вуса і говорив повагом, розставляючи слова, немов капаючи коштовні ліки в шкляночки учених душ.

— От, ти, Зорченко,—звернувся він до Бізона,—як будеш відповідати Адольфові Івановичу, коли він поспитає, чи подобається тобі в школі?

Бізон мовчав, не знаючи, що відповісти на таке запитання. В його голові промайнуло кілька відповідей, але він дивився на Швабру, моргав очима і мовчав.

— Кажи, «подобається»...—підказує йому Черненко.

Бізон витиснув з себе:

— Я скажу, що подобається...

— А коли пан Рінальдо спитає, чому подобається, що ти йому відповиси?

Бізон розгублено поглядав на товаришів. Він закліпав очима, а на лобі виступив крапельками піт. Нарешті хтось, чи то шуткуючи, чи то серйозно, підказує:

«Подобається, бо кандьор смашний»...

Бізон був в такому замішанні, що поспішив тільки переказати підказане:

— Я скажу,—подобається, бо кандьор смашний,—випалив він і з полегкістю зітхнув.

Хлопці чмихнули собі в ложки, а Швабра з обуренням оглянув всіх і, повернувшись до Бізона, сердито наказав:

— Сідай, дурню, от Балан нам скаже, як треба стояти перед начальником школи...

Балан щось довго розповідав Швабрі, а тим часом всі

потай позирали в бік Бізона, що за спиною Швабри щось таємниче робив.

— Найголовніше для молодої людини—вміти поводитись з старшими,—проказував Малахов науку доброї поведінки, а Бізон не гаяв часу даремно. Він набрав круглою ложкою застиглого кандьору і обережно, щоб не розхлюпати, сипав той кандьор в оддуті кешені швабриного піджака.

Всипавши ложок зо-три, він старанно вишкріб з миски решту кандьору і облизав ложку.

«Швабра» далі провадив проповідь доброго поводження з начальством, а учні, не перестаючи їсти, поглядаючи то на вчителя, то на двері, з яких мав з'явитись Рінальдо.

В школі давно знали, що Рінальдо має приїхати з Петербургу і всім кортіло подивитись на видатного чорносотенця, про діла якого говорили всі газети.

В-останнє він приїздив у березні, побув тижнів зо-два і раптом виїхав, викликаний телеграмою з губернії. Довго потім в школі переходили з рук до рук різні чорносотенні листівки з закликами до «православного руського народу, з'єднатися проти ворога зовнішнього і внутрішнього».

Японська війна та звязані з нею заворушення в країні держали Рінальдо в центрі політичного життя. Уряд і дворянство дивилися на нього, як на видатного борця за «руську ідею», і не до дрібних шкільних справ було йому.

— Наш Адольф Іванович у столиці всьому голова, і ми мусимо пишатись тим, що підлягаємо йому,—пропо-відував Швабра, а учні, доївши кандьор, нудилися, не маючи дозволу іти з їдальні.

Раптом заля насторожено зворухнулась. Пробіг Онуча, немов бажаючи з неймовірної догідливости припасти до землі і розплескатися млинцем.

— Вони вже в коридорі,—промовив він, натискуючи на слові «вони».

— Встаньте!—наказав Малахов і сам почимчикував до дверей, з котрих мав вийти Рінальдо. Онуча витягся, як повішений, і тупо дивився в двері.

Не встиг Малахов дійти до дверей, як з них показався Рінальдо в супроводі Барацького. Барацький підтримував Рінальдо під лікоть, як архієрея, і щось тихо говорив йому на ухо, а Рінальдо на знак згоди кивав головою.

Малахов застиг у поштивій позі, а Рінальдо, забачивши його, привітно замотав головою.

— Доброго здоров'я, доброго здоров'я,—казав Рінальдо, стискуючи руку Малахову, а той, щасливий доброзичливим відношенням до себе, ще більше вигнувся, удаючи всією своєю постатю цілковиту покору волі начальства.

— Радий вас бачити, от пан завідувач довів до мого відома, що він задоволений з вашої роботи...

Малахов зніяковів і не знав, що відповісти начальству на його похвалу. Нарешті він, тремтючи од радости, промовив недоречно:

— Радий служити цареві і вітчизні... радий... радий...

Рінальдо іронічно посміхнувся, а Малахов, бачучи, що начальство має намір стиснути йому руку, поліз до кешені за хусткою, щоб витерти спітнілу руку.

Та рука замість хустки зпрожогу захопила повну жменю тепленького ще кандьору, і жах в одну мить паралізував дебеле тіло Малахова. Він злякано дивився на Рінальдо, котрий простяг йому свою руку і не розумів, у чому справа.

— Що з вами?—занепокоєно спитав Рінальдо.

Малахове чоло вкрилося холодним потом, а борода тремтіла, як очеретяна мітла. Нарешті він пересилив себе і витяг руку з кешені... Липкий клейстер заліпив йому пальці.

За столом учнів почулися стримані смішки, але Барацький, що одразу зрозумів, у чому справа, гаркнув:

— Мовчать! — і звернувшись до Малахова з огидою промовив:—підіть вимийте руки...

Рінальдо зніяковів.

— Що це таке, Миколо Олександровичу? — звернувся він до Барацького, а той, нахилившись до уха Рінальдо, щось довго пояснював.

Барацький зам'яв інцидент, ніби нічого й не трапилося. Рінальдо поздоровкався з учнями, а завідувач знову, щось сказавши Рінальдо, суворо промовив:

— Молитву!

Коржов вискочив наперед і почав читати молитву підкреслено побожно, а кінчивши, пройшов до свого місця, ввічливо уклонившись Рінальдо.

— Це Коржов, зразковий що-до поведінки учень,—довів до відома Рінальдо Барацький.

Рінальдо мотнув головою, мовляв, «я-ж наперед знав, що в тебе все гаразд».

— Панове, я хтів з вами поговорити, та все не міг вибрати часу, а тепер, нарешті, маю змогу з вами, дорогі мої, розмовляти...

Рінальдо говорив тихо, намагаючись надати інтимно-батьківської інтонації своєму голосу.

— На святій Русі зараз нечестиві бунтарі, котрі не вірять в бога, не почитають начальства і хотять продати нашу батьківщину японцям, сіють смуту і непокій... Вони раді, коли наше хрестоносне військо терпить поразки од язичників, вони, коли-б мали силу, вбили-б і нашого благовірного государя імператора...

Рінальдо закашлявся. Видимо, він не звик говорити промови перед юнацькою авдиторією, бо зупинявся, добираючи принагідних слів і виразів.

— От мені завідувач школи доповів, що й по між вами є непевні люди, але я покладаюся на всемилосердного

господа нашого, що він наставить непокірливих і бунтливих на шлях, котрий...

Рінальдо запнувся, бо не знав, на який саме шлях мусуть наставити бог непокірних.

Марко штовхнув ліктем Бізона, а той ледве помітно повів очима, мовляв: «розумію».

— На шлях, котрий... котрий веде в царство небесне!..

Позаду зачмихали і заворушились. Хтось грюкнув лавою і гучно висякався. Схоже було на демонстрацію, і Рінальдо розгубився. Барацький шарпнувся в натовп, але там уже все заспокоїлось. Учні удавали побожність і серйозну уважливість.

— Так от, панове, я вам кажу, коли який мерзотник посміє бунтувати в школі, то ми на це крізь пальці не подивимось!—закінчив свою промову Рінальдо уже в підвищеному тоні.

— Ви, будь-ласка, дивіться тут, і як що, вживайте крайніх заходів,—звернувся він до Барацького, і, помітивши Малахова, який, помивши руки, стояв скромно за спиною начальства, Рінальдо зміряв його холодним поглядом з голови до ніг і важкою ходою старої незадоволеної людини пішов геть з їдальні.

За ним підтюпцем побіг Малахов, а Барацький, насупивши брови, йшов поруч.

Хлопці, як то буває після довгої примушеної мовчанки, заговорили всі разом.

— Бач який! В царство небесне! Ха-ха-ха!

— Просто в рай, та й годі!

— А де Коржов?

Та Коржова в залі не було. Він непомітно вийшов, і хлопці бачили у вікно, що він на дворі розмовляв з Шваброю.

— Коржов! Язика зітреш!—гукали хлопці у вікно, і той почувши вигуки, швидко повернув у бік.

Хлоп'ята скупчилися коло Марка, закидаючи його найрізноманітнішими запитаннями.

Потому, як Довгополюка таки побили «на темну», і Балан, на диво всім, приймав участь в цій «операції», популярність його виросла і авторитет його у всіх питаннях шкільного життя не заперечував навіть Хватько.

— Боїться Рінальдо,—казав Балан,—боїться, щоб і в нас не було бунту... Тепер-же скрізь бунти...

V.
НОВІ СЛОВА.

Останні літні дні пробігали ярами та балками, а слідом за ними тяглася золотавою ниткою осінь, суха, як шовк, з днями короткими, як старечі кроки.

Шкільна молотарка добивала останні копи, по стернях поповзли дряпучі чотирьохлемішні плуги, а на парових полях засновигали сівалки і борони.

Школа переживала найгарячіші дні останніх польових робот, щоб потім замкнутись на цілу зиму в колі двору з його скотарнями, свининцями, майстернями, теплицею та авдиторіями.

Учні збивалися з ніг, працюючи і в дворі і в полі. Сподівалися всі на двохтижневу перерву, що обіцяло її начальство по скінченні польових робот аж до початку авдиторного навчання. Але то були марні сподіванки. Шкільна рада ухвалила не розпускати учнів по домівках, де вони могли-б набратись бунтливих думок, знайшовши і формальну причину затримати їх в школі. Причиною був зіпсований паровик, що через нього молотіння затяглося на тиждень довше, ніж гадали.

Молодь засмутилась. Можливість поїхати до батьків і два тижні бути вільною людиною, їсти не кандьор, а щось инше, увірвалася, і всі ходили невеселі.

Дні тяглися напрочуд одноманітні. Навіть Бізон якось притих і кинув свої витівки. Балан весь вільний час сидів за книжками, а коли гасили світло, довго розповідав товаришам про дивні речі, що він їх вичитав з книжок.

В обідню перерву Митька Бізон і Васько Черненко одійшли в бік од молотарки і лягли спочити. Васько дивився в білясте небо і, напівпримружуючи очі, говорив Бізонові:

— Ти, Митька, дурень... Я-б на твоєму місці давно кинув школу. Що тобі? Батька немає, матери немає, якийсь там опікун... Плював-би я на опікуна!..

Бізон справді був сирота. По батькові йому лишилася невелика спадщина—з чотири десятини землі та хата, і доглядати за тою спадщиною призначила громада Митькового дядька. Дядько був великим аматором науки і вирішив учити Митька, а як не знав він більше шкіл, крім Балківської сільсько-господарської, то й послав туди свого вихованця.

— Сам ти дурний, Васько, хіба мені не треба вчитись? А що робитиму не вчившись?..

— Ха-ха-ха! Вчиться! Та хіба-ж тут наука?..—Васько од переконання, що Бізон таки справді дурний, аж ногами задригав.

Розмову товаришів перебив Фока. Він підійшов до них і зупинився, мовчки дивлячись, як Черненко вибивав ногами в повітрі. Потім він посунув Бізона і сам ліг поруч на соломі.

Фока був тихий вдумливий юнак років дев'ятнадцяти. Його ніколи не бачили ні за картами, ні за випивкою, хоч це в старших класах траплялося частенько. Він, як і Балан, увесь час сидів над своїми книжками зовсім не сільсько-господарського змісту. То були книжки з історії, красного письменства, а одна груба в синій обкладинці

носила інтригуючу назву: «Політична економія». Але що в тій «Політичній економії» писалося, ніхто з однокласників Фоки не знав, але всі без винятку ставилися з пошаною до синьої книжки, безнадійно заздрючи Фоці, що спромігся прочитати ті сотні сторінок.

В школі Фока вчився вже четвертий рік, і за весь час вчення їздив додому тільки двічі і то не надовго. Про своїх батьків розповідав він неохоче,—видимо, родина його мало цікавила, а може й родина не дуже цікавилася ним.

— Батько?—з призирством махав він рукою,—батько знає полювати зайців, пиячити та матір бити...

— А тебе не б'є?

— Ні,—просто відповідав Фока,—кінчу школу й матір од нього заберу.

Видимо, в його сім'ї був глибокий розлад, що поклав незгладимий одбиток на вдачу юнака.

Лігши поруч Бізона, Фока повернувся, так, щоб бачити обох товаришів, і спитав:

— Знаєте, чого нас додому не пускають?

— А вам що?—здивувася Бізон,—все одно-ж ви не поїдете, коли й пустять...

— Ні, я-б поїхав...

— То хіба не знаємо, що молотарка поламалась?.. Того й не пускають...

Фока лагідно усміхнувся, як сміються старші на слова дітей, погладив свого русявого чуба і пошепки сказав:

— Не пускають, щоб ми революції не привезли... От що!

— Як ре... лю... ле... во... рю?..—не міг вимовити Бізон незнайоме слово.

Бізон хотів сказати, що він того нічого не розуміє, але скласти свою думку не зумів. Черненко підвів голову і з зацікавленням дивився на Фоку.

— Це що якономії палять?—спитав він діловито.

Фока підозріло озирнувся навколо, але, не бачучи нікого поблизу, пошепки пояснив:

— Революція, це щоб царя скинути... Президента замість нього наставити... Як у Франції...

Бізон не розумів. Зате Васько з виглядом людини, що вже не одного царя скинула і президентів на своєму віку понаставляла чимало, з апломбом сказав:

— Дурний ти, Митько, распубліка це брат тобі таке життя, що й ну! Зараз Онучу нужники чистить, а Кобру йому на підмогу, от що то значить!

Такі відомості про республіканський лад аж надто вразили Бізона. Він розгублено дивився то на Фоку, то на Васька, а потім потяг себе за чуба і мовчки покрутив головою.

Фока усміхався. Його, видимо, забавляло Васькове уявлення про «распубліку» та смішила Бізонова поведінка.

— А на віщо-ж тоді якономії палить? Га?—спитав Бізон.

Фока почав викладати своє розуміння революції. Пани стоять за царя, а тому до нього не доберешся, аж поки панів не винищиш...

Хлопці довго слухали пояснення Фоки, аж поки гудок паровика не сповістив закінчення спочинку. Треба було ставати до роботи.

Бізон одгрібав коло молотарки полову і був замислений, як ніколи. Слова Фоки, такі незвичайні і, на перший погляд, чудні, врізалися в його мозок гострими ножами і ворушили, його глевку думку. Він забув про пилюгу і працював машинально, витаючи думками десь далеко в країнах незвіданих і страшних.

Він, ще не примирившись остаточно з Балановим запереченням бога, був стурбований новими думками, новий непокій заполонив його істоту.

«Поспитаю Марка, він напевне знає», ухвалив Бізон, геть заплутавшись у протиріччях. До Фоки, як до учня

старшого, він ставився недовірливо, хоч Фока ніколи і не зловживав своїм старшинством.

Після зустрічи в теплиці за читанням «забороненої» книжки, товариші більше не збиралися, бо й Онуча і навчителі пильно стежили за хлопцями.

Тільки по-двоє, по-троє збираючись, хлопці ділились думками, а коли кінчали розмову, то неодмінно додавали:

— Ти-ж нікому не кажи цього, бо за це може влетіти...

За останній рік, відколи розпочалася війна на Далекому Сході, в моду увійшло багато нових слів, таких незрозумілих і хвилюючих своєю новизною. Ті слова кожний розумів по своєму, надаючи їм образного змісту, в залежності од своєї вдачі.

Бізон уявляв революцію як щось подібне до величезної школярської капості, що їх безліч робили учні старої школи своїм учителям. Капость ця була не проста собі капость, як, скажемо, шпилька в учительському кріслі, вимазаний атраментом стіл або вибите цеглою вікно в учительській кватирі, а щось грандіозне, од якого всі учителі «луснуть од злости». Він не вірив в те, що царя скинуть, що в панів можна одняти їх маєтки, бо, на його думку, і цар і пани—то все частка Баланової «природи», цеб-то щось стале і непорушне. Бізон мислив, як і всі обмежені люди, тільки конкретно і об'єктом його революції були учителі, що гнобили і кривдили його, Митька Зорченка.

Вася Черненко революцію розумів як щось гостре й колюче, мов спис, що мусить проштрикнути все, що стоїть вгорі соціяльної піраміди. Дитячим розумом своїм він складав докупи всіх, проти кого провадиться революція, починаючи од старших учнів і кінчаючи царем. От тільки в те, що революція «проштрикне» своїм гостряком і царя, Васько мало вірив, бо царя уявляв він як особу, закована в золото і оточену величезним військом.

Марко Балан глибше дивився на справу. Йому пощастило зазирнути в словник, що був у шкільній бібліотеці, і він знав, що то—«повалення державної влади силою і заміна її на иншу».

— Після революції всім краще житиметься,—переконано говорив він і уявляв, що революція визволить і його матір од брудних обов'язків панської куховарки, а задиркуватих паничів, що завше намагалися показати свою зверхність над ним, Марком, поставить на належне місце.

Коли сонце стояло вже на заході, машина добила останнього снопа. З гаю повійнуло прохолодою, і стомлені денною працею хлопці з насолодою дихали свіжим повітрям. Сонце пірнало в сіру каламутну куряву і незабаром зовсім сховалося в імлі. А машина, кілька раз пропихкавши в-останнє і кілька разів крутнувши маховиком, стала. Тільки люди ще митушились коло ожередів соломи та коло соломотрясів, прибираючи полову.

Завтра неділя—неробочий день. Спати можна до обіду, ніхто не потурбує. Тільки вартові різних закладів мусять вставати рано, годувати худобу, доїти корів та поратись по скотарнях... Але таких, порівнюючи, не багато.

Нашвидку повечерявши, хлопці гуртом пішли до ставу. Вода в ставку нагрілася од сонця, і можна змити з себе пилюгу і освіжитись на дозвіллі.

Бізон і Балан відокремились від гурту і пішли на другий кінець величезного ставу. Їм хотілося поговорити, бо за всякою роботою вони от вже з тиждень не розмовляли один з одним.

Серпнева ніч обволікала землю м'якими теплими туманами, сіючи спокій і якусь матерньо-ніжну ласку. Став нерухомо відбивав спокійну місячну зливу і, здавалося, що сяйво мішалося з водою, утворюючи легку прозору і теплу тканину.

Хлопці далеченько одійшли вже од товаришів. Було чути, як ті хлюпались в тумані, перегукуючись дзвінкими голосами, та в заболоченій частині ставу квакали жаби.

Бізон довго видумував слова і нарешті, як то завше з ним бувало, почав говорити слова не видумані, а ті, що самі приходили йому в голову.

— Понімаєш, Марко, Фока сьогодні такого наказав, такого наказав, що й ну!

— А що-ж він казав?

— Про распубліку!—напівпошепки вимовив це слово Бізон і одразу йому стало легше. Адже-ж другий раз певно не доведеться говорити цього важкого і небезпечного слова.

— Не «распубліка», а правильно сказать—«республіка», так і в книзі написано...

— Як? Хіба й про це написано?

Бізона здивувало, що про таке злочинне слово написано в книжках. А коли вже й написано, то напевно в книжках заборонених.

— Написано. Я в книгозбірні читав...

— І книжку ту можна дістати?

— А чому-ж ні? Завтра підемо міняти книжки, я тобі покажу...

Вся привабливість забороненого, як луска з риби, була здрана останнім зауваженням Балана. Ореол забороненого затьмарився, і «республіка» скотилася з надхмарних висостів до стану звичайного слова, яке згадується в звичайних книжках, що є навіть у шкільній бібліотеці. Тепер для Бізона залишилося ще одно слово «революція», але й про нього Балан сказав теж саме, що й про «республіку».

Розмовою заволодів Балан, і Бізон переконався, що й Марко, так само, як і Фока, пояснював різні події, а по-декуди у Марка виходило краще і зрозуміліше.

Балан був тієї думки, що революцію треба робити всім разом, бо поодинці нічого не зробиш. Инша справа, коли всі збунтуються. Він так і говорив «збунтуються», бо революція і бунт жили в його уяві як щось неподільне, що не може існувати окремо одне від одного.

Забувши про купання, сиділи вони вдвох на березі ставу. Один говорив про своє немудре розуміння революції, а другий слухав і дивувався. Нові думки солодко хвилювали його почуттями неофіта, що наближається до пізнання нової правди, і паростки критичної думки пробивалися в голові і тяглися до речей, що їх до того Бізон вважав священними і непідлеглими жодній критиці.

Нічого подібного раніше йому не могло прийти в голову. Церковно-парафіяльна школа три роки підряд вбивала йому істини про бога і царя, і ці дві істоти були в його уяві кревно звязані. Так і уявлялось, що на небі розпоряджається бог, а на землі його намісник—цар. Докази Баланові, що бога нема, він прийняв більше з товариського почуття до Марка, ніж з переконання, та це все-ж порушило підвалини його уявлення про бога. Віра в непорушність влади бога і царя, що виплекано її школою і родиною, похитнулася, і тепер Балан вибивав останню цеглину з тієї підвалини.

Докази аж надто мало переконували Митька Бізона. Він не здатен був критично мислити, а брав все на віру. Скажи це-ж саме хтось инший, він не повірив-би, але авторитет Балана високо стояв в очах Митька, і кожному слову його він вірив сліпо, як дикун словам шамана—ворожбита.

Марко нарешті замовк. Митько почав повільно роздягатись.

— Давай-же скупаємось. Хлопці, здається, вже пішли спати...

Марко нічого не відповів. Він мовчки скинув сорочку і стрибнув у воду. Розгарячена думками голова освіжилася водою, і незабаром почувся його веселий сміх:

— Я колись боявся купатись вночі, думав водяник ухопить, а тепер не боюсь!

— Я теж тепер не боюсь!—зухвало відповів Митька, але нагадування про водяника зворухнуло в його голові старі забобони, і він поспішив вилізти з води. Марко зробив те-ж, бо й йому якось моторошно було залишатися самому в воді.

VI.

ХВАТЬКОВА ПРАВДА.

Швидко промайнула осінь над Балківськими лісами і полями. Листя лежало долі і гнило під дрібним дощем, напоюючи грибними пахощами повітря, а на полях зеленіли буйні вруна озимини, золоті вруна чорноземної Колхіди.

Життя тепер скупчилося на невеликому просторі шкільної садиби, та, проте, людей не видно було у дворищі. Школярі сиділи в помешканнях, так само, як і вчителі, бо нікому не було охоти бродити по калюжах та в невилазному багні.

В-осени роботи зменшилося. Ходили вартувати на скотарні, в теплиці, але на те вартування йшло не багато часу, тільки неприємно було вставати вдосвіта, щоб чистити стані, поратися з гноєм, а потім готувати корми і годувати худобу.

По скінченню польових робот шкільне начальство оголосило початок авдиторного навчання, і учні остаточно переконалися, що цього року їм не пощастить побувати вдома. Всі надії покладалися тепер на Різдвяні свята, на ті три тижні, зимової перерви, яких нетерпляче ждало все школярство.

Початок навчання було призначено на понеділок, а в неділю учням роздавали підручники. На стіні коло «учительської» з'явився розклад лекцій, авдиторії було одчинено і з них чувся шум голосів і сміх.

Бізон забрав свої підручники і, одійшовши до парти, розглядав їх. Де-які були старі, знайомі ще з першої класи, а більшість нові, незнані, чужі і підозрілі. От книжка з якимись незрозумілими закарлючками. Хіба зарані не видно, що саме на цих закарлючках будуть виростати проти імени Митька Зорченка соковиті «одиниці» і круглі, як гарбуз «нулі»!

Митько сумовито дивився на книжки і повільно перегортав їх чужі і немилі сторінки.

— Що, Бізон, засумував?—ляснув його по плечу Черненко,—чи не думаєш ти бути в цьому році першим учнем?

Митько подивився на Васька і криво усміхнувся, на його жарт. Він почав складати свої підручники в парту, а склавши книжки, подивився на приятеля і тихо сказав:

— Ой же вчитись не хочеться! Краще дрова рубати, свиней чистити, землю орати, аніж те вчення!

В голосі його було стільки щирости і простоти, що завше легковажний Васько, охочий на всякі жарти, на цей раз не пожартував. Він подивився на Митька серіозно, взяв його за плече і, переконуючи, промовив:

— Адже-ж і мені не хочется вчитись, а треба-ж...

Инших доказів у нього в запасі не було. Йому твердили всі, що вчиться треба, і він повірив цьому, не шукаючи глибшого виправдання.

Якийсь час товариші сиділи мовчки, та розітнувся дзвінок, що кликав на обід, і приятелі встали.

— Треба, Митько, вчитись. Треба, нічого не вдієш...

Бізон подивився на Васю Черненка і йому не вірилось,

що це він, вигадливий на всякі авантури, говорить такі слова. Митько ще раз підозріло оглянув Васька, пересвідчуючись, що він не жартує, і відказав покірно:

— Треба...

Їдальню від авдиторії відділяв коридор і приятелі за хвилю були вже за столом.

Черговий вихователь Петро Петрович Фукс ходив по їдальні, як журавель по болоті, оглядаючи, яку-б йому вхопити необережну жабу. Він був сьогодні в поганому настрої, і його рижі вуса, як у йоржа, ставали майже перпендикулярно верхній губі. Чиновницького кашкета він тримав у руці і розмахував ним, немов хотів нагнати свіжого повітря в задушливу атмосферу їдальні.

Наприкінці обіду Фукс офіційно оголосив початок навчання з понеділка:

— В цьому році учні особливо ретельно мусять поставитись до навчання, бо минулого року в цьому відношенні було не все гаразд. Всяке бунтівництво буде каратись негайним виключенням з школи. Всяка непокора розпорядженням так само буде каратись аж до виключення. Це мусить пам'ятати кожен і без заперечень коритись всім шкільним приписам.

Останню фразу він особливо підкреслив і суворо оглянув їдальню. Учні слухали стоячи і, коли Фукс кінчив свою губернаторську промову, посунулись з їдальні, вилизуючи ложки, щоб не мити їх.

— Ти знаєш, чого це він так говорить?—спитав Фока Балана, як виходили вони з їдальні:

— А чого?

— Боїться бунту... На педагогічній нараді тільки й балачок було, що про бунт... Кажуть, в городі в гімназії сталося таке, що й директора побили...

Вони повернули до порожньої авдиторії другої класи.

— А чого-ж той бунт стався?—пошепки спитав Марко.

— Кажуть, що директор так знущався над учнями, що й терпіти далі не можна було...

Фока сам не знав, чого саме «збунтувались» гімназисти, але він хотів хоч трохи задовольнити зацікавленість Марка.

— А в нас то хіба по праву Кобра б'ється? Хіба то по праву годують нас, як свиней? Хіба то по праву примушують працювати, як волів, що книжки ніколи почитати?

Фока з запалом ставив питання за питанням і щоки його палали рум'янцем нервового зворушення. Видимо, всі ті неправди шкільного життя не давали йому спокою, і він, не знайшовши співчуття між своїми товаришами «старшими», викладав свої наболілі думки цьому хлопчикові.

Марко слухав Фоку так уважно, як тільки може слухати людина, що довгий час не чула справжньої людської мови. Кожне слово Фоки залишало в уяві Марка глибоку борозну і він з захватом неофіта сприймав думки, співзвучні його думкам.

— Треба... і в нас... той....—сказав він пошепки, коли Фока замовк.—От тільки хлопці чи згодяться? Старші не захочуть, бо їм незабаром школу кінчати, а молодші побояться...

В Маркові прокидався ще мало усвідомлений протест проти шкільних порядків.

— А Зорченко та Черненко?—спитав Фока,—вони погодяться?

— Та вони погодяться... Ще погодиться Карпенко та Савенюк, та може Хвостов...

— А що Коржов?

— Коржов—підлиза... Він як тільки взнає, зразу донесе... Ще Хватько такий...

Коли Марко прийшов до спочивальні, він натрапив на цілий гармидер. Матюшка Карпенко вигукував якісь слова,

що за гамором не можна було їх розібрати, а Хватько стояв проти нього і, заперечуючи, мотав головою.

На Балана всі звернули увагу.

— Несправедливо так робити! Несправедливо!—уперто твердив широкоплечий Хватько, і очі його, спокійні, як у вола, шукали співчуття в натовпі.

Коло Хватька крутився, зазираючи йому ввічі, Коржов. Він підтакував і погоджувався з усім, що казав Хватько.

— І я так говорив, і я!..

Матюшка, видимо, не думав здаватись. Він, озирнувшись на Балана, продовжував:

— Так що, по твоєму, ми не однакові люди? Не однакові, кажи! Коли Терещенко [1] має тисячі, а в иншого немає штанів, то це по твоєму, справедливо? Га?

— Справедливо, бо той, що штанів немає, нічого робить не хоче, а Терещенко робить...

Слова Хватькові заглушив загальний регіт.

— Де робить? На буряках?

— Чи може за плугом ходить?

— Чи свиней пасе?

— Ха-ха-ха!..

Хватько був збитий з пантелику. Він розводив руками, мовляв «його не зрозуміли», але ніхто на те не зважав.

Тільки як трохи стихло, він почав казати далі:

— Он і в лісі не всі дерева однакові... Одне високе, а друге низьке...

— Так то-ж дерево, а ми-ж люди!—перебив його Матюшка.

Розмова загострювалась. Хватько говорив, що люди ніколи не можуть бути рівні, бо, мовляв, і в лісі не всі дерева однакові, що землі не можна відібрати у тих, що її

[1] Терещенко—був великий український поміщик.

мають багато, бо тоді можна й кожуха стягти з людини... Він щиро вірив у свою правду, всмоктану з молоком матери-селянки. Його батько мав двадцять десятин землі, і Хватько вірив у священне право його на ту землю, бо те право освячене було якоюсь там «купчою», що лежить у нотаря, і видавалася Хватькові за документ майже божественного походження.

Він вірив, що є в світі одна якась правда і шукав тієї правди. Він ніяк не міг помиритись з тим, що в людини можна щось забрати, коли то її власність, і найбільш його обурювало, коли Матюшка Карпенко казав свою улюблену фразу, що земля, мовляв, божа і належить всім. Невідомо, де Матюшка це чув, але вірив він у непорушність цієї істини.

— Коли-б вона належала всім, то й не треба було-б її купувати,—казав Хватько,—он коли в батька Коржова крамниця, так ніхто й не говорить, що вона божа, а на землю всі ласі...

Думка його котилася тисячолітнім уторованим шляхом і збити її з того шляху було не легко. В його уяві спліталася «купча кріпость» з «законом божим», що не велить «пожелать осла ближнього твого».

Хватько хотів жити по закону і по правді, бо правда й закон—то були речі одного порядку. Де правда, там і закон, і навпаки. Через це він ретельно дотримувався всіх шкільних правил і був одним з найблагонадійніших учнів.

Догоджаючи правді і законові, він міг з фанатичною відданністю піти на все і не пошкодувати нічого. Це й було причиною того, що вже з першої класи начальство почало використовувати його, як свого агента-доглядача. Тому й назва «підлиза» за ним укорінилася з перших днів перебування в школі.

Хватько був «підлиза», але всі добре розуміли, що це «підлиза» иншого ґатунку, ніж Коржов. Коли Коржов просто був підленькою натурою, типовим холуєм, то Хватько був людиною одвертою. Він не бігав з доносами на товаришів до учителів на кватирі, а коли його питало начальство про щось, він не боявся сказати все і привселюдно, аби тільки то було по справедливості, як її розумів Хватько.

Тому й нема нічого дивного, що коли і в цій суперечці Коржов всіма силами домагався довести, що й він такої саме думки, як і Хватько, то Хватькові це набридло врешті, і він з призирством кинув:

— Що ти хвостом передо мною виляєш? Що я тобі завідувач чи що?

— І зовсім я не виляю...—образився Коржов, але не дуже. Хватько був єдиною людиною, що могла його, слабосилого, боронити. А Хватько це робив що-разу, коли бачив, що сильніші кривдять слабших.

Всі присутні, а їх було десятків зо-два, очікуючи дивилися на Марка, а той стояв мовчки і уважно слухав. Він не дуже любив говорити прилюдно. Інтимна балачка більше пасувала до його м'якої жіночої вдачі. Та проповідь Хватькова про справедливість зачепила Марка і він заговорив.

— От ти кажеш,—почав Марко, звернувшись до Хватька,—що в лісі дерева не однакові, а тому і між людьми мусить бути нерівність... Одно дерево вище другого... То-ж і між людьми... Аби були всі рівні перед законом... Нехай, чи кривобокий, чи кульгавий буде чоловік, аби закон для всіх однаковий був... Так само, як у лісі, і високі дерева, і низькі всі однаково мають право і на світло, і на воду, і на землю... От...

Найголовніший аргумент Хватька таким чином був повалений.

— Вірно! Правильно!—вигукували присутні на слова Марка, а він сором'язливо потупив очі...

На дворі сутеніло і Онуча прийшов світити каганця. Гурт розходився, і тільки Хватько залишився на місці. Докази Марка, видимо, його сильно схвилювали і він, не встигши ще в них розібратись, напружено думав.

А що, коли Маркова правда? Як-же тоді бути йому з своєю правдою? Ця думка непокоїла Хватька і, лігши спати, він довго дивився в стелю і думав про останню розмову, про свої важкі чорноземні думки, що відхилялися в бік од шляху, уторованого сотнями селянських поколінь.

VII.

ІСТОРІЯ З КАЛОШАМИ.

На великій перерві після лекцій до авдиторії зайшов Онуча, і поклав грубу пачку листівок на учительський стіл. Не кажучи ні слова, він повернувся, щоб іти з кімнати.

Учні кинулися до столу і почали розглядати листівки.

— Дядьку! Дядьку! Що це таке?—гукнув хтось Онучі, що вже вийшов за двері.

Онуча з почуттям власної гідности, повернувся до авдиторії, став коло столу і менторським тоном сказав:

— Це їхне привосходительство привезло вам на науку. Щоб значить читали і ума набиралися...

Листівки пішли по руках і хтось голосно в кутку вичитував чорносотенну листівку: «До всех русских людей».

«Православные! На Святую Русь напали язычники японцы. Они хотят нас обратить в свою поганую веру и само имя русское стереть с лица земли»... При цих словах Онуча многозначно підніс пальця вгору.

«Но у врагов нашего отечества есть помощники и шпионы из числа русских изменников и жидов. Они бун-

тують народ против Царя и Отечества, чтобы обессилить русскую землю и облегчить победу нашим врагам. Следите, православные за врагами внутри земли русской и искореняйте их»...

Онуча ще вище підніс палець угору, немов заприсягаючись, що все написане є безперечна істина, і повагом пішов з авдиторії. Та не встиг він вийти за двері, як вслід хтось гукнув:

— О-ну-ча!..

Контраст, видимо, був для Онучі дуже різкий. Він одразу навіть не збагнув образи, а збагнувши, повернувся до класи і грізно гукнув:

— Хто крикнув? Хто крикнув? Признавайся, бо погано буде!

В голосі його був і виклик, і загроза, і це, як батогом стьобнуло по учнях. Кожний відчув в тому вигуці гостру образу собі, і обурення проти зарозумілого льокая охопило однаково всіх.

На задніх партах хтось голосно вилаявся і шпурнув книжку. Книжка залопотіла в повітрі листками і вдарилася об одвірок недалеко од Онучі.

Це було гасло. Учні почали хапати, що під руку попадеться і шпурляти в Онучу, який і не думав тікати.

Він стояв коло дверей і вдивлявся в натовп, шукаючи найактивніших обструкціоністів, і тільки коли каламар розбився над його головою і Онучу обдало атраментом, він швидко подався коридором в напрямку «учительської». Та і в коридорі його не кинули переслідувати. З вигуками учні вискочили з авдиторії і чим попало шпурляли на Онучу.

В кожному русі Онучі хлопчаки відчували образу собі, образу від льокая, що хоче виказувати свою зверхність, тому учнівська маса завше й вишукувала причіпки, щоб образити Онучу, принизити його людську гідність.

І тепер не встиг ще Онуча ввійти до авдиторії, як всім, за малим винятком, захотілося зробити цій людині якусь неприємність і, як то завше буває з натовпом, хтось мусів почати дію. Таким ініціятором в даному разі був Черненко, охочий на всякі скандали і витівки. Це він перший кинув книгу, а коли Онуча не виявляв охоти відступати і стояв, вдивляючись в натовп, він схопив каламаря і шпурнув у ненависну пику.

Скандал і гамір в коридорі не міг не притягти уваги начальства. На шум вискочила учителька Фукс, що той день була за чергового вихователя, і зупинилася на дверях в загрозливій позі квочки, що захищає курчат од гайвороння.

Учні посунули назад до авдиторії, підбираючи по дорозі розкидані листки книжок, а коли Фукс кроком королівської фрейлени увійшла до авдиторії, всі вже чемно сиділи за столами, удаючи заклопотаність. І хоч всі добре розуміли, що вчинку не можна затушкувати, але кожному хотілося тепер бути позаду.

Фукс увійшла до авдиторії, побідно піднявши голову. Вона відчувала за собою силу свого чоловіка, що, за прикладом Барацького, не скупився на ляпаси.

— Як ви сміли! Я зараз попрошу Петра Петровича і він навчить вас чемно поводитись з людьми! — вигукувала вона.

Петро Петрович, її чоловік, визначався великою фізичною силою. Свою силу він завше демонстрував і на людях, і на скотині, і учні про неї добре знали.

В той час, як пані Фукс висловлювала догану пустунам, одхилились двері і до авдиторії просунув голову Онуча.

— Софіє Андрієвно! — покликав він тихо, як то роблять добре вимуштрувані льокаї, — Софіє Андрієвно!

Фукс обернулась до дверей і ласкаво промовила:

— Зайдіть, Андроне.—А коли той зайшов до авдиторії і в поштивій позі зупинився коло дверей, Фукс запитала:

— Скажіть, Андроне, хто саме на вас кидав книжками?

Онуча, він-же й Андрон, чемно стояв, витягши руки «по швам». Він боявся Петра Петровича Фукса, бо не раз мав од нього синяки, а тому до Софії Андрієвни ставився завше з догідливістю і підкресленою пошаною.

— Ну, кажіть, хто саме на вас кидав книжками?

— Не инакше, як Черненко і Зорченко, Софіє Андрієвно!—відповів Онуча, витягнувшись по-салдацьки.

І Онуча і Фукс добре знали, що книжками кидали майже всі, але не весь-же клас карати. Треба вибрати верховодів і на них опустити карну педагогічну «десницю».

Фукс після слів Онучі суворо подивилася на Бізона і Васька, а ті сором'язливо опустили очі в землю.

— Це ви зробили? Відповідайте!

Коржов весь час сидів у кутку і жодної участи ні в чому не приймав. Зараз він як на жару крутився і морщився, не в силі вдержатись, щоб не вияснити учительці справу.

З Черненка і Зорченка Фукс перевела очі на Коржова і несподівано для його спитала:

— Коржов, хто перший почав кидати книжками?

Коржов аж присів, немов ухиляючись од жорстокого удару, а потім вискочив з-за парти і, переступаючи з ноги на ногу, промовив:

— Я не знаю... Мене не було в класі...

Він відчував себе межи двох огнів і дивився в землю зіщулившись, немов очікуючи удару.

Тепер учні всі як один, дивилися на Коржова, але сподіванка, що він викаже про товаришів, не справдилася. Де-хто з полегкістю зітхнув.

— Коржов, не бреши, ти був у авдиторії!—гримнула учителька і Коржов ще більше зіщулився.—Андроне, він був у класі?—спитала Фукс Онучу.

Онуча, по правді кажучи, Коржова не бачив, але він розумів, що учительці хочеться мати потвердження цього, а тому догідливо, чи не в двадцяте уклонившись, відказав:

— Так точно, він був тут!

Не відомо, як поводився-б Коржов далі, коли-б решта учнів не загукала в один голос:

— Неправда, Коржова не було в авдиторії!

На щастя, не було правдолюбного Хватька, він саме відбував свою чергу на свининці, а тому старі традиції шкільного товаришування ніким не були порушені. Онуча стояв тепер мовчки, не будучи певний того, чи був-же справді Коржов в авдиторії, чи не був.

— Ти що-ж брешеш?—гнівно звернулася Фукс до Онучі і скандалізована таким неприємним випадком, вона повернулася і пішла геть з кімнати. Тільки коло дверей вона зупинилася і коротко кинула:

— Зорченка і Черненка на тиждень чистити...

Вона з скромности ніколи не називала слова нужник, або клозет, і той, кому слід, мусив догадуватись, що саме йому призначають чистить.

Сьогодні Коржов був іменинник. Свій вчинок він вважав за справжнє геройство і з товаришами поводився, як рівний з рівніми. Адже-ж ніхто не скаже, що він підлизувався.

Та товариші не дуже зважали на сьогоднішні його заслуги. Всі добре розуміли, що Коржов тільки з страху перед товаришами не подтвердив свідчення Онучі, а тому холодне ставлення до нього ні на крихту не було розвіяне цим випадком.

Ображений в найліпших своїх почуваннях, Онуча сер-

дито калатав дзвінком, сповіщаючи, що велика перерва скінчилася.

Через п'ять хвилин учителі розходилися по авдиторіях, і коридор спустів.

Довго і нудно тяглася година навчання. Учні куняли над своїми партами, а Фукс ходила по кімнаті, монотонно розповідаючи свою лекцію.

Черненка і Зорченка на лекції не було. Їх покликано на позачергову роботу, що нею покарала їх Фукс.

Нарешті дзвінок Онучі знову закалатав у коридорі, і вчителі з полегкістю кінчали свої лекції, і не з меншою радістю, ніж учні, кидали нудні авдиторії.

Кому з учителів не було більш чого робити, ті виходили з помешкання, одягаючись коло учительскої вішалки в коридорі. В кого лекції були, ті йшли до учительської кімнати.

Раптом істеричний крик розітнувся по коридору. Всі кинулися до учительської вішалки, де Онуча, підхопивши учительку Фукс за плечі, не знав, що з нею робити.

— Ах-ах-а-а!—заливалася Фукс, а учні, збившись навколо, дивилися на неї і нічого не розуміли.

Нарешті на крик вискочив Барацький і підійшов до Фукс. Всі розступились, пропускаючи суворого начальника.

— Що з вами?

Справу було з'ясовано. Фукс, одягнувшись, наділа калоші і раптом відчула, що її ноги не рухаються. Вона смикнулась і певне впала-б, коли-б не Андрон, що трапившись поблизу, підтримав її.

Ноги Софії Андрієвни витягли з калош, але вона не могла йти. Онуча підтримував її.

Хтось нахилився до калош і побачив, що вони нерухомо стояли на своєму місці, прибиті до підлоги двохвершковими цвяхами.

Школа знала всякі капості, але про таку ще ніхто не чув. Певне винаходець її був людиною талановитою, з творчими нахилами і не любив користатись з штампів традиційних капостів. Але хто він був? Як він міг нечутно забити такі цвяхи в підлогу, коли коридором, навіть під час лекцій, хтось та проходив, а в учительській поруч сидів Барацький, вільний од лекцій. Своїм нахабством цей вчинок затемнив все до цього часу чуване в Балківській школі, яка що-до капостів стояла на одному з перших місць. Начальство дуже сполошилося. Справді-ж, не цікаво мати у ворожому таборі таких вправних і талановитих людей!

Доки Онуча за допомогою старших учнів односив Фукс на її кватирю, Барацький розпорядився одмінити останню лекцію і покликав учителів на надзвичайну педагогічну нараду.

Учні принишкли і ходили тихо по коридорах, аж поки не вийшов Барацький і не нагримав на них, наказавши негайно залишити коридор. Учні посунули до спочивалень. По школі пішли різні чутки. Одні казали, що школу закриють, а учнів розпустять, а другі запевняли, що просто де-кого виключать. Перша версія викликала занепокоєння між учнями випускної класи, бо коли-б закрили школу, їм-би довше довелось числитись учнями.

Всі очікували на ухвалу педагогічної наради, та настав вечір, а нарада не спромоглася чогось певного ухвалити. Голоси учителів поділилися. Меншість вважала подію неважливою, більшість-же вбачала в поведінці учнів за останній тиждень серіозні симптоми політичного заворушення і вимагали рішучих заходів доки не пізно.

— Адже-ж коли учні доходять до такого нахабства, можна очікувати ще гіршого,—доводив Петро Петрович Фукс, без міри ображений за свою дружину. Думку Фукса

поділяв і Барацький, якому більш до вподоби були прямолінійні поліцейські заходи, аніж тонка педагогічна дипломатія.

За вечерею замість Фукс вартував Малахов. Після звичайної молитви він сказав учням:

— Злонамірені люди зпоміж вас вносять розлад в шкільне життя і зривають нормальний хід навчання. І пан завідувач і шкільна рада в цілому доручили мені оголосити вам, що в разі не буде викрито винних, кара може впасти на невинних, а тому, як ваш вихователь, я раю подумати над цим і видати злочинців...

Учні після цих слів заворушилися, і Малахов тривожно озирнувся.

Несподівано для всіх наперед виступив Хватько і заговорив:

— Павло Андрієвичу, а що ми маємо робити, коли й сами не знаємо винних? Хіба справедливо карати невинних, не найшовши винних?

Шукача правди обурила промова Малахова.

— Панове, я не кажу, що ми будемо карати напевне невинних. Ми будемо шукати злочинців, та замість злочинців, можуть попастись і безневинні особи...

Малахов довго і нудно говорив, а побачивши, що учні стоячи почали їсти кандьор, закінчив свою промову словами:

— І я, і пан Барацький сподіваємось на вашу доброчинність і зразкову поведінку...

Поміж учнями, немов легенький вітер в листі, прошелестів сміх, але під суворими поглядами Швабри занімів.

З їдальні розходилися учні з тривожним передчуттям, ніби мусить трапитися якесь нещастя. Тривожний настрій охопив всіх без винятку, а найбільше Бізона.

— От ще не було печалі,—чухав він потилицю,—не инакше, як мене підозріватимуть у цьому!

Товариші втішали його, як могли.

Нечувано зухвалий вчинок з калошами доповнився тієї ж ночи ще одною подією, що вже остаточно вибила з колії і учнів і вчителів.

О другій годині ночи напівсонний сторож почув з боку будинку завідувача брязкіт розбитого шкла і шум, а через півхвилини вдруге забряжчало шкло, щось глухо гупнуло, і затріщало поламане дерево.

Сторож побіг до будинку, з острахом озираючись, але раптом зупинився як укопаний. Кілька револьверних пострілів пролунало в морозному повітрі і почувся голос Барацького, змінений з переляку. Він кликав сторожу.

Сторож нарешті насмілився і подався до будинку. На постріли і шум вже бігло кілька вартових учнів з старень.

Барацький з лямпою в одній руці та з револьвером у другій зустрів їх на порозі своєї кватирі.

— Господи Сусе! Господи Сусе!..—охкав старий сторож,—що трапилося?

— А ти, стара мочала, спиш? Заріжуть тут, то й не почуєш?—напустився Барацький на сторожа, а той зляканo тремтів, озираючись навколо.

Помітивши учнів Барацький гримнув:

— Вартові? Марш по місцях!

Разом з сторожем він оглянув веранду і вікно в кімнаті проти веранди. Злочинець видимо визначався великою силою, бо камінь пробив рештовання веранди і йому вистачило сили ще виламати вікно в кімнату. Карафка на нічному столикові Барацького була останньою його жертвою.

— Бачиш це? Мурло!..

За четверть години він у супроводі сторожа і Онучі оглянув спочивальні, присвічуючи до кожного учня електричним лихтарем. Та огляд не дав будь-яких наслідків.

Вже на світанку Бараџький повернувся до себе і ще раз оглянув потрощені вікна.

«Хто з учнів міг з такою силою ударити?» міркував він, перебираючи в умі всіх силаків в школі. Та жоден з них не викликав підозрінь. То все були учні випускного класу і на таке діло безперечно не пішли-б. А хто з молодших міг-би це зробити?

Кілька імен промайнуло йому в голові, але ні на одному не можна було зупиниться.

Барацький ліг спати в кабінеті з рішучим наміром вжити всіх заходів і, не зупиняючись ні перед чим, розшукати злочинця.

VIII.

ТАЄМНЕ БАЛОТУВАННЯ.

Коли Барацький оглядав учнів, де-хто не спав, але боячись, що-до нього можуть причепитись, удавав, що спить. Нічний огляд зацікавив учнів, але ніхто ще не знав про події, які привели Барацького оглядати спочивальні.

Невдовзі по тому, як вийшов завідувач, спочивальня заворушилась, і цього ранку Онучі не довелось нікого будити своїм дзвінком. У великій залі першої і другої класи стояв гамір потривоженого вулика і той гамір збільшився, коли дізналися про подію сьогоднішньої ночи. Після сніданку виявилося, що й сьогодні не буде навчання, і з спочивальні пішли тільки учні, призначені на чергові роботи. Пішов і Бізон чистити клозети, весь час напружено думаючи. Події аж надто несподівано насунули на школу і йому здавалося, що це вже певне почалася революція. Він кілька разів підходив до Марка з німим запитанням в очах, але Марко заглибився в якусь товстелезну книжку і не звертав уваги на Бізона.

— Що-ж це робиться?—з острахом спитав Бізон Балана, а той, розводючи руками, відповів:

— А чорт його знає, що воно таке! Хтось там вікна б'є, а нам морока!...

Бізон пішов на роботу певний, що й Марко знає не більше за його.

У кутку спочивальні Черненко і Карпенко тихо розмовляли, нахилившись один до одного.

— Це не инакше, як хтось навмисне підробив... Думають на Бізона, але то не він... Він на таке побоявся-б піти...

— А хто-ж то міг зробити?—здивовано питав Черненко. Йому було трохи не по собі, що така прекрасна капость минула його рук. Адже-ж до цього часу він, так-би мовити, скупчував у своїх руках монополію в цій галузі, а тут на тобі,—хтось инший утяв, та ще й як утяв! Черненко оком знавця одразу оцінив, що таку штуку, як прибити калоші Фукс, міг зробити тільки великий «ловчак».

— А знаєш, що мені здається?—сказав тихо Карпенко,—мені здається, що все те зробив Фока...

— Ху, дурний! Як-же Фока міг зробити, коли він хворий лежить і не встає...

— А може він тільки удає, що хворий?..

— Все одно, він не міг-би так розсадити вікна... Хіба в нього хватило-б сил?... Він не сильний...

Хватько, за своїм звичаєм, умившись, став молиться коло маленької ікони, що прибита була в нього до внутрішнього боку віка скрині. Щоб молитись, він одчиняв скриню і, ставши до неї лицем, починав вичитувати свої безконечні молитви.

Спочатку він вішав свого бога на ліжкові, але коли діві Марії хтось приклеїв гуміарабіком пухнаті вуса з кожуха, він сховав ікону в скриню.

Скінчивши молитву, Хватько замкнув скриню.

— Це не инакше, як Бізоняка зробив усе...—підсунувшись до Хватька, сказав Коржов.

— А ти почім знаєш? — суворо подивився на нього Хватько і додав серіозно, — гріх на людей казати, коли вони не винні.

— Та хіба я що?.. Я тільки так...

Перед сніданком до спочивальні зайшов один учень випускного класу і сказав голосно, щоб усі чули:

— Всі ці капості зробив хтось з вас. Ми вимагаємо, щоб винний признався, бо ми вживемо всіх заходів і все одно винного знайдемо. Через вас ми не хочемо за півроку до закінчення школи вилітати з вовчими білетами... Сьогодні буде балотування і кожен з вас мусить поставитись до нього серіозно... А то глядіть!

Випускник потряс здоровенним кулаком в повітрі, строго оглянув спочивальню і вийшов повагом, ходою людини, що відчуває свою силу і перевагу над цією дрібнотою...

Звістка про балотування вразила всіх, бо балотуванням начальство багато де-чого досягало, чого не могло досягти звичайними способами шпигунства.

Розпитувати учнів було даремно. Звичайно, маса робила те, чого хотіли верховоди, а верховоди держали в руках всю несвідому масу учнів, до того-ж і традиції шкільного товариства не допускали видавати товариша, навіть в тому разі, коли він робив злочин для самого шкільного товариства. От чому одверто ніхто не зрадив-би товариства, а потай—инша справа...

Для того, щоб дати можливість висловитись «по щирости» всій масі учнів, провадилось таємне балотування кульками.

Жертвами такого балотування звичайно були найпередовіші елементи школи, бо, природня річ, од них починався всякий протест, що виливався в диких формах неорганізованого терору над учителями в одвертих заколотах з бешкетами.

Онуча велебно дзвонив, ні на кого не звертаючи уваги, та його сьогодні ніхто не помічав.

За сніданком всі трималися тихо і статечно, як ніколи. Ніхто не хотів бути поміченим у цей день в будь-якій шкоді, чи в нечемному поводженні.

Вийшовши, головним чином з села, малорозвинені, виховані в суворих правилах патріярхальних селянських семей та семей дрібних ремісників і службовців, учні в своїй масі легко підпадали паніці, коли шкурні інтереси заступали інтереси колективу і традиції шкільного товаришування втрачали свою чинність.

Шкільне начальство уміло розколювало школярську масу і балотування було для цього надійним засобом. Кожен, вигороджуючи себе, намагався кинути кулю немилому товаришеві, а Барацький, легко орієнтуючись в шкільних симпатіях, вибирав свої жертві.

За винятком десятка учнів, на всю школу, які про щось думали і непокоїлись шкільними порядками, решта тупо «зубрила» уроки, старанно одвідувала церкву і мріяла про посаду прикажчика в економії, як про найвище життьове досягнення, до якого доскочуть вони, скінчивши школу.

Навіть знущання старших учнів над молодшими не викликало особливих протестів. Молодші корилися старшим, мріючи про ті часи, коли й вони будуть старшими, а инші, «молодші», будут догоджати їм.

Події останніх днів дуже сполошили масу і інстинкти «шкурництва» зміцніли. Всі відчували, що хтось мусить стати жертвою і відплатою за вчинки, кожен боявся, якби сліпа доля не вказала на нього під час балотування, як на ту жертву.

Сніданок минув тихо. Настрій крайнього пригнічення, аж надто відчувався, і черговий вихователь ходив по їдальні без діла.

На прикінці сніданку було оголошено постанову педагогічної ради про балотування.

— Навчання сьогодні не буде. Учням пропонується подумати, хто винен в цих злодійствах і постаратися виявити те в болотуванні.

Хлопці розходилися мовчазні і похмурі.

— Марко, ти як думаєш, виженуть мене чи ні?—спитав Бізон, підійшовши разом з Черненком до Балана.

— Ну, як тебе, то вже й мені на виліт...—додав Васько.

Марко мовчки дивився на товаришів і нічого не відповідав. Нарешті він одвівши їх у бік і серіозно сказав:

— Не знати, що ще буде, але може все бути... Як що вас стануть виганяти, ми таке устроїмо, що й ну!..

— А що?—спитав Бізон, трохи підбадьорившись.

— А те, що зараз скрізь бунти ідуть, і ми устроїмо бунт... Тільки нікому не кажіть!..

— Не погодятся... на бунт...—сумно відказав Черненко.

— Ого! Не погодяться?—потряс кулаком Бізон і переконано додав:—погодяться!

Онуча з якоюсь особливою насолодою калатав у надвірній дзвінок, яким, звичайно, скликали учнів на обід під час польових робот. Калатав він швидко, як на пожежу.

Це означало, що всі учні, де-б вони не були, мусять з'явитись до їдальні.

Чергові з скотарень, свининців, молочарень, теплиць посунули до головного корпусу школи. Спочивальні вмить обезлюдніли і натовп у сто чоловік напружено чекав чогось надзвичайного.

Тривожности настроєві додала ще звістка, що на сьогоднішній педагогічній нараді учитель фізики Корчук, молодий і жвавий чоловік, улюбленець учнів, зчинив скандал. Пошепки передавали, що Барацького він назвав тюремщиком за те, що той настоював на балотуванні. Всі учителі погодилися з Барацьким, тільки один Корчук казав проти нього, захищаючи учнів...

— Барацький його розщитав...—додавалося при цьому, і ще тихше говорилося:—він ре-во-лю-ціо-нер!..

Нарешті напружене чекання розрядилося. З коридору почулися кроки і незабаром ціла учительська рада з'явилася, на чолі з Барацьким, на порозі їдальні. Позад їх Онуча ніс якусь скриньку, накриту зеленою хусткою.

Учні, як вівці, збилися в один куток їдальні.

В той час, як учителі стали осторонь, на середину залі вийшов Барацький, заклавши руку за борт єнотової шуби.

Онуча розставляв принесене приладдя і гуркотів дерев'яними кулями в скриньці. Він так довго порався з скринькою, що це нарешті набридло, і Барацький, повернувшись, многозначно подивився на нього. Онуча зрозумів, що переборщив, стараючись, і затих.

— Панове, педагогічна рада, — Барацький повів очима на вчителів, — педагогічна рада ухвалила, щоб викрити злочинців, які вчора зробили капость нашій шановній Софії Андрієвні Фукс, та цієї ночи вибили вікна в моїй кватирі, перевести балотування...

Барацький допитливо оглянув учнів, але всі вони стояли смирно і дивилися просто йому в вічі. Задовольнившись оглядом, Барацький казав далі:

— Педагогічна рада, розглянувши суть вчинків невідомих злочинців, знайшла, що такі діла в школі неприпустимі, що вони руйнують спокій та порушують нормальний хід навчання, в якому зацікавлені однаково всі і учні, і вчителі... Педагогічна рада разом з тим не знайшла ін-

шого способу викрити злочинців, як перевести балотування... Злочинці мусять бути викриті, щоб то не було, ви мусите допомогти нам в цьому і, таким чином, захистити лад в школі і спокійне навчання надалі. Кожен з вас, поклавши руку на серце,—Барацький продемонстрував це, поклавши руку на те місце, де мало бути серце,—поклавши руку на серце, мусить висловити своє підозріння, кинувши в правий, чи лівий бік дерев'яну кульку...

Онуча підніс до Барацького скриньку з кульками і він, взявши одну з них, потряс нею в повітрі.

— Коли ви певні, що учень, якого балотуємо, не винен, ви покладете кулю в правий відділ скриньки, а коли у вас є підозріння,—кладіть кульку в лівий відділ...

— Про те, хто куди кластиме кульку, ніхто з присутніх і, навіть я сам не знатимуть. Підрахувавши кульки, ми дізнаємось, на кого більше думають... Отже, покликавши на допомогу всевишнього, прочитаємо молитву, щоб господь допоміг нам виявити справжніх злочинців і не допустив обвинувачувати невинних...

Хватько велебно прочитав кілька молитов і настрій було створено.

Процедура тяглася довго. Учні переминалися з ноги на ногу, але сісти не насмілювалися, коли учителі та завідувач стояли.

Потроху в задніх рядах, де головним чином скупчилися «малки», почалося підозріле шарудіння. Нашвидку першокласники та другокласники умовлялися балотувати за Коржова та Хватька. Це придумав Черненко, з тим розрахунком, що коли в число злочинців в наслідок балотування попадуть «любимчики», то тоді підозрілий елемент не так буде притиснутий і балотування втратить свій сенс.

Помітивши заворушення в задніх рядах, Барацький зупинив балотування і, щоб підтримати настрій, сказав:

— Панове, кидаючи кульку, ви мусите почувати себе як на сповіді. Ви мусите щиро висловити свою думку, пам'ятаючи, що безневинних людей обвинувачувати не можна, що це гріх великий і непростимий...

Сказав це Барацький тому, що в його педагогічній практиці траплялись уже випадки одностайної змови учнів, коли кульки попадали тільки в правий бік, а коли й попадали в лівий, то на учнів, що були поза всякими підозріннями начальства.

Барацький, звичайно, не вірив, що балотування викаже справжніх винуватців. Знаючи, що маса учнів тупа й покірна, що її можна залякати репресіями і страшним судом божим, він ждав од балотування тільки виявлення неблагонадійного елементу, який треба викинути з школи, уникнувши таким чином будь-яких серіозніших заворушень.

Цей спосіб виявляти неблагонадійних вживався чи не що року, отже заздалегідь усувалися всі непокірні та бунтливі, що могли-б загітувати учнів на вчинки, неприємні начальству.

Балотування наближалося до кінця. Учні померзли і проголодалися.

Всі з полегкістю зітхнули, коли остання куля була кинута в скриньку.

Записував число куль проти прізвища кожного учня Петро Петрович Фукс, найнадійніший між учителями і великий приятель самого Барацького.

— Прибери! — кинув Барацький Онучі, показуючи на скриньку, — панове, прошу на нараду, — звернувся він до учителів і перший вийшов з їдальні.

Учителі один по одному посунули слідом за Барацьким, а позаду всіх догідливо чимчикував Онуча, несучи обережно, немов шклянну, скриньку.

— Онуча з бандурою! — розітнувся чийсь зухвалий голос з натовпу, і регіт юнаків, стомлених довгою і нудною процедурою, вибухнув у відповідь на жарт.

IX.

ОБЦЕНЬКИ І ЛОМИК.

Педагогічна рада засідала вже години чотири, але не знать, що там говорилося і до чого прийшли. Найбільше цікавило всіх, хто саме буде жертвою цього балотування, на кого вкаже сліпа доля, та доля, вказівки якої Фукс так старанно записував у журнал.

Короткий зимовий день губив срібно-біле пір'я і синя вечірня жура сповивала його чоло. Там далеко, за сніговою рівниною, темносиньою стіною спав дубовий ліс і здавалося, що то од його хрусткого чорного галуззя відокремлюється пітьма і, розпускаючись у повітрі, утворює присмерки.

З хащ Вовчого лісу виходила ніч і наступала на снігові поля, аж поки і поля, і садиба Балківської школи не потонули в її чорному морі.

В пітьмі раннього зимового вечора учні кожний по своєму використовував вільний час, збившись у гуртки, або, по-двоє по-троє, примостившись на ліжках.

— На вечері оголосять постанову педагагічної ради! — проголосив Васько, що разом з Бізоном найбільше був зацікавленний в тій постанови, бо передбачав, що саме для нього наслідки балотування будуть несприятливі.

— Чого я найбільше боюся, так це старшокласників, — скаржився Бізон Маркові, — вони, сволочі, злі на мене, бо не слухаюсь...

— Ні, я чув, що старшокласники умовлялися кидати тільки в правий відділ... Фока казав, що так говорили...

— А ти був у Фоки? — зацікавився Бізон, — що-ж він?

— Лежить у «фершальській» хорий... Каже, щоб ми не допускали виключення когось із школи... Він каже, що коли виключать кого, то всі кидайте школу, вимагаючи повернути документи... Барацький побоїться і залишить...

— Та як-же то так? — не розумів Бізон.

— А так. Виключать, приміром, тебе, а всі скажуть, «як що так, то й ми кидаємо школу»...

— А погодяться?

— Треба, щоб всі погодилися... Всіх все одно не виключать... Фока каже, що без учнів нікому буде платити та працювати на фермі...

Бізон сидів мовчки і туго думав. У сутінках зимового вечора його постать здавалася чорною огромою, а скуйовджене волосся надавало йому дикого вигляду. В порівнянні з мужньою постаттю Бізона, Балан здавався тендітним, як дівчина.

— Виженуть мене напевне... Адже-ж Кобра давно на мене в'їдається... І Черненка виженуть... От тоді побачиш!.. І нічого ви не зробите, бо як-би всі були такі товариші, як ти, тоді ще... — Бізон не докінчив думки, та вона й без його слів була зрозуміла. Митько вірив у Марка, що той для товаришів не побоїться навіть виключення з школи. Але-ж Марко, був для нього зразком товариша, а решта? Решті він не вірив, знаючи, якими шкурниками робляться найбільші проповідники товариства, коли справа торкається їх особисто.

— Зробимо! От побачиш, що зробимо! І всі підуть вимагати, бо-ж підлиз можна застрахати... Підуть... Так і Фока каже...

Незабаром приятелі подалися вечеряти, з надією, що нарешті таємні результати балотування будуть оголошені.

— Панове,—почав Фукс, коли прочитали молитву,— педагогічна рада, розглянувши результати балотування, знайшла, що найбільше голосів подано, як за винних у злочинах, на...—Фукс розгорнув папку, а сотня очей вп'ялася в нього і сотні ушей нащулились, щоб не пропустити жодного слова.

— Найбільше голосів подано за Зорченка Дмитра і Черненка Василя. Решта одержала значно меншу кількість голосів. Перших двох педагогічна рада ухвалила звільнити з школи, як вельми підозрілий елемент, а учням:—Карпенкові, Савенюкові та Балану зробити попередження. В разі нових якихось злочинів вони будуть виключені з школи без всяких розмов...

Учні, не дивлячись один на одного, немов кожен зробив якусь підлість, сіли за столи і мовчки почали їсти свій кандьор, рівний якому хіба тільки й можна було знайти в каторжних тюрмах...

Почувши свої імена в списку виключених, Зорченко з Черненком пішли геть з їдальні. Незабаром за ними вийшов і Балан з Савенюком та Карпенком.

— Що то буде?—тривожно запитували Марка товариші, коли вони зійшлися в порожній спочивальні.

Марко підозріло озирнувся і пошепки відповів:

— Сьогодні неодмінно треба викрасти з учительської ті журнали, в яких Фукс робив одмітки під час балотування... Я певен, що вони брешуть, ніби то більшість припала на Черненка та Бізона.

— Але як-же це зробити?—спитав Савенюк.

— Треба дістати обценьки та ломик і виламати двері в учительській, коли всі спатимуть... Журнали в столі в шухлядах... Я вже дізнався...

Знизу почулися чиїсь кроки і Балан поспішив докінчити:

— А як викрадемо, всім треба зійтися в нашій авдиторії... В нижньому поверсі ніхто не ночує...

Кілька учнів увійшло до спочивальні...

— Їй-же, право, я за вас не кидав — виправдовувався один.

— А признайся, Бізоне, то ти побив вікна і прибив калоші?—спитав другий.—Все-ж одно тебе виключено, скажи правду! Га?

Цікавий за мить пожалкував, що поставив таке питання Бізонові. Дужа рука Митька захопила цікавого за барки «з вивертом», так що кілька гудзиків одлетіло од блузи і добірний ляпас дзвінко розлігся по залі.

— Іди тепер жалійся, плювать я хотів і на твого Бацького і на тебе!

Ображений ляпасом схопився за коцюбу, що стояла поблизу, але це не дало йому перемоги. Вмить Бізон збив супротивника з ніг і підім'яв під себе. Тільки дякуючи Баланові недоречі цікавий хлопець уник серіозних побоїв. Заспокоївши розлютованого Бізона, Балан взяв його під руку і одвів у бік.

— Не сердься, Митько, він-же дурень!..

Виключеним втрачати не було чого, і вони пішли з спочивальні, сказавши, що йдуть на село гуляти. Де-хто з заздрістю подивився їм у слід, а де-хто злорадно всміхнувся про себе. В голос сміятись невільно було; кулаки Бізона були недалеко.

Не важко було дістати потрібний струмент. Кузня звичайно замикалася на замок «з секретом», який був відомий і Зорченкові і Черненкові, бо їм не раз доводилося справляти обов'язки молотобойців, як найсильнішим у класі.

Треба було тільки зачекати, поки сторож, обходячи шкільну садибу зайде в найдальший куток її.

На дворі морозило, і вітер що-далі з більшою силою дув з лісу, немов вириваючись з цупких обіймів чорних дубових гілок. Парк гудів сотнями голосів і сухий сніг на дворищі збивався у намети.

— Слідів не буде... Замете...—зауважив Черненко.

Зорченко нічого не відповів, а тільки мотнув головою на знак згоди. Сторож калатав десь за свининцем, а потім і зовсім замовк. Товариші знали, що він заходить грітись у свининець, де коло казана завше тепло. Певно і зараз він гріє покляклі од лютого морозу руки, розповідаючи охочим слухати про «кріпосне право», свідком якого він був.

Бізон наблизився до кузні і помацав замок з «секретом».

Замок не подавався під Митьчиними руками. Чи то пальці замерзли і не слухалися, чи то може замерз сам замок.

— Та стукни цеглиною! Мо' одімкнеться!..

Бізон вибив коло воріт цеглину і вдарив по замку. Десь недалеко загавкала собака і почувся скрип людської ходи.

— Ховаймось під повітку...—прошепотів Черненко, і вони похапцем шмигнули в темну, повітку поблизу.

Під повіткою між реманентом легко було сховатися. Товариші причаїлися і дивилися в бік кузні.

Раптом калаталка сторожа забилася зовсім близько. На щастя, він був старий, підсліпуватий та до того-ж і не дуже сміливий. Справляючи свій обов'язок, він обійшов кузню і подався далі.

Незабаром в шумі вітру товариші почули, що калаталка вибиває десь на другому кінці садиби.

— Ти сиди тут, а я піду подивлюся... А як що таке,—виручай...—промовив Черненко.

— Не бійся,—відповів Митько і почав стежити за товаришем.

Черненко швидко перебіг сніжну смужку, що відокремляла повітку од кузні, і наблизився до дверей. Ледве чутне металичне шарудіння, заглушене шумом дерев у парку, донеслося до ушей Зорченка і раптом він побачив, що Черненко кудись зник.

Зорченко занепокоєно висунувся з-під повітки і за одну мить опинився коло кузні. Двері були трохи одхилені.

— Це ти, Бізоне?

— Я...

— Ломик є, а от обценьок ніяк не знайду...

— Вони під піддувалом...

Товариші вибирали потрібний струмент.

На дворі розгулялася справжня хвижа. Зорченко причинив двері кузні і вони бігом подалися до корпусу школи.

— Зачини двері в їдальню,—наказав Черненко,—та подивись, чи не має кого вгорі в коридорі...

Час був пізній і в будинку всі міцно спали. З гори на сходи лилося світло каганця, і губилося на поворотах, ледве досягаючи до коридору нижнього поверху, малими вибликами.

Як нічні злодії, два юнаки навшпиньках пройшли до учительської кімнати і зупинилися коло дверей, замкнених на великий замок. Внутрішні замки були попсовані, і тому до дверей було прироблено клямки і двері замикалися на висячий замок.

— Ломик не залазить під клямку,—прошепотів Черненко...

— Підкладай держално обценьок, а потім ломиком підважуй... Та давай я...

Під дужими руками Бізона клямки не втрималися. Замок стукнувся об двері, і товариші причаїлися, хоч знали, що поблизу нікого немає, а на дворі така хвижа, що не багато охочих знайдеться гуляти серед ночи по корпусу.

Двері одчинив Бізон і зазирнув в кімнату. Там було темно і тільки велике вікно тьмяною чотирьохкутньою плямою сіріло в протилежній стіні.

— Зачиняй двері...

— А сірники є?

— Є...

— Треба спершу спустити штору... Давай огарок...

На щастя, в учительській була штора, та певне коли-б і не було, то світла од тоненької свічки ніхто-б з боку лісу не побачив.

Журнали швидко опинилися в руках Черненка і він, сидячи під столом, швидко перегортав їх, а Бізон присвічував йому огарком. Та скільки не перегортав Черненко класні журнали, одміток про балотування ніґде не знаходив.

— Мабуть Кобра забрав з собою...

— Треба ще пошукати...

Од напруження та нервового зворушення чуби у товаришів змокріли, немов вони робили важку фізичну роботу.

— А подивись-но в тому столі...

Сторінки нового журналу зашелестіли в руках Черненка і раптом він схопив Бізона за руку і вигукнув:

— Єсть!—В старому журналі проти прізвищ стояли одмітки про балотування.

Як і треба було ждати, проти прізвищ старших учнів стояли невеликі числа. Одиниця, рідко двійка. Видимо, голоси, подані зо-зла, з особистих рахунків. Найцікавіша була сторінка, де стояли імена другокласників...

Чотири прізвища було підкреслено червоним оливцем, проти яких стояли найбільші числа... Це були Черненко, Хватько, Коржов і Зорченко.

— А в мене скільки?—спитав Зорченко, що хоч і дивився в журнал, та, проте, нічого там не бачив...

— Тобі зовсім мало накидали... Вдвічи менше, ніж Коржову...—Не було сумнівів, що частина старших учнів теж кидала на Коржова та Хватька, бо були підозріння, що про останню випивку старшокласників виказав Коржов.

— Бери журнала та ходім геть...

Бізон вставив клямки на старе місце і притиснув їх ломом. В коридорі було тихо, і тиша, різко контрастуючи з шумом вітру на дворі, приваблювала якоюсь затишковою м'якістю, незвичною для цієї брудної касарні.

Товариші, справившись з дверима, прислухалися, але, не почувши нічого підозрілого, подалися до авдиторії другої класи. Авдиторія, як і завше в часи навчання, була незамкнена, і вони без перепон пірнули в темряву її, щільно зачинивши за собою двері.

В кутку за партами заворушилося кілька тіней, і Бізон підійшов до них ближче. То були Балан, Савенюк і Карпенко.

— Знайшли... Єсть...

Ну, що?

Васько почав розповідати.

В кутку темної авдиторії п'ять хлопців, як середньовічні змовники, нахилившись близько один до одного, пошепки говорили про свої таємні діла.

— Я-ж казав, що тут брехня... Не могло бути, щоб хлопці підвели і не накидали-б «підлизам» у «лівий бік»...

— Але що-ж робити?

Це запитання тривожило всіх, а найбільше Балана. Він відчував, що товариші хотять од нього почути повну відповідь на поставлене запитання, і це безмірно турбувало його. Як міг Балан взяти на себе відповідальність за долю оцих юнаків що так вірили йому, коли і сам він не віддавав відчиту, що твориться навколо і чим кінчиться вся ця справа.

Добре було проповідувати проти бога і релігії, там

конкретно ніхто не страждав, а тут, коли загроза виключення повисла над усіма, що мусів він робити? Але справу розпочато і треба її рушати далі. Марко зважився:

— Завтра на лекції не виходити. Хлопців підмовити на забастовку.

Слово «забастовка» було таке нове, що хлопці принишкли, почувши його. «Забастовка!» О, вони не помилилися, коли вірили Маркові! Марко знає, що треба робити!

— Забастовка, щоб значить ніхто не йшов на уроки!— пояснив Черненко і був дуже задоволений, що міг це пояснить.

— А потім витребуємо Кобру і скажемо йому, що не по правді зробила педагогічна рада...

— Правильно!—підхопив Бізон...

— І потребуємо, щоб всіх назад прийняли до школи!..

Балан замовк. Мовчали й инші. Кожен думав своє, кожен плекав свої сподіванки.

— А коли Кобра не згодиться?—висловив свій сумнів Савенюк і з полегкістю зітхнув. Видимо, про це саме він допіру думав і цим саме турбувався.

— Тоді... Тоді ми скажемо, що всі кидаємо школу і нехай видають нам наші документи...

Бізон аж підскочив на місці:

— Ви думаєте, він так і дасть документи? А платить хто їм буде за право навчання? Згодиться!—в голосі Бізона звучала така незламна віра в успіх, що всім якось стало легше і веселіше. Заговорили всі разом, подаючи свої міркування й плани.

— Давайте хлопці, розходитись... Тільки поодинці і тихо... Завтра вранці треба ще умовляти хлопців...

Знявши чоботи, учні по одному навшпиньках виходили з авдиторії. Черненко заховав лом і обценьки під сходами і теж подався нагору.

На дворі вила хвижа, вітер свистів у димарях, а корпус школи, загойданий шумом бурі і свистом вітру, здавався величезним кораблем, що пливе у темну безвість.

X.

НАТИСК.

На ранок в спочивальні першої і другої класи було нечуване заворушення. Хлоці збилися коло ліжка Балана і Черненка і нетерпляче чекали.

— Та швидче!

— Що?

Журнал будуть читати!

Новина швидко облетіла всіх, і кожному кортіло на власні очі переконатися в правдивості слів Черненка.

— Васько читай, щоб усі чули!

З півста хлопчаків збилися в купу коло Черненка і Балана, і руки їх простягалися, щоб перехопити ту в чорній потріпаній обкладинці книжку, що так їх інтригувала.

Не дам! Зараз сам прочитаю!

Черненко, напіводягнений, став у весь зріст на ліжку, але перед тим, як читати, показав кулака і проголосив:

— Тільки хто докаже,—заріжу!

Ця погроза була така незвичайна в устах Васька, що де-хто чмихнув, але Бізон поспішив підтвердити:

— Нам тепер все одно! Хто докаже,—бережись!

Хлопці напружено слухали, не зводячи очей з Черненка.

А він швидко перечитував імена, проти яких було зовсім малі відмітки, що не заслуговували на будь-яку увагу, і зупинився на найцікавіших:

— Коржов—сорок один голос, Хватько—двадцять вісім, Черненко—двадцять п'ять, Зорченко—двадцять, Балан—ні одного, Савенюк—три...

— Що, Хватько, це по твоєму справедливо? — єхидно запитав Савенюк Хватька і од задоволення ляснув себе по коліні.

— Яка там справедливість, коли виганяють того, хто не подобається!—загули голоси.

— Коли за балотуванням виганяти, так виганяйте тих що найбільше одержали голосів!

— Не бійсь, коли на підлиз нападало багато, так їм і попередження не роблять!..

Настрій підносився. Нічим так не можна обурити молодь, як явною, на її розуміння, несправедливістю, особливо коли така несправедливість направлена їй на шкоду.

Коржов стояв оддалік, притиснувшись до стінки. Він зблід і зніяковів, а Хватько, червоний і розгублений намагався щось говорити.

— Слухайте! Слухайте! Хватько говорить!..

Хлопці замовкли і очі всіх звернулися на Хватька. Він, як той віл, що йому обухом забили памороки, ніяк не міг зібратися з думками. З одного боку, він відчував несправедливий наклеп на нього товаришів, котрі накидали йому «вліво», а, з другого боку, він не міг знайти виправдання й начальству, що вчинило таку несправедливість...

— Я... я... — Хватько запнувся, підбираючи потрібні слова, але, не підібравши, замовк, і нижня губа затремтіла, як у ображеної дитини.

— Ну, що ти? — почулися голоси, — чи може скажеш, що по справедливості це? Га?...

Хватько опанував нарешті себе. На цей раз він витримав і не заплакав.

— Я, коли таке діло, сам кину школу, коли не зоставлять инших!—вигукнув він, стиснувши руки в кулаки...

Цього ніхто не сподівався. Товариші знали, що Хватько—підлиза, хоч і іншого гатунку ніж Коржов, але підлиза, що міг завше виказати на товариша, коли він вдіє якусь шкоду учителям, а тут на тобі!

— Брешеш!—вигукнуло кілька голосів, і Хватько, ображений недовіррям до його щирих слів, перехрестився широким селянським хрестом і промовив з глибоким переконанням:

— Бий мене сила божа! Будь я проклятий! — він далі не міг витримати сліз, що душили його, і розридався. Хлопці ніяково поглядали то на Хватька, то один на одного, і тільки Балан не розгубився і підійшов до нього.

— Не плач, Хватько, ми й за тебе, і за всіх заступимося...

Заступимося!—вигукнув радісно Бізон і потряс кулаком в повітрі. Це був його улюблений жест.

— Всі за одного і один за всіх! — вигукнув Черненко гасло шкільного товаришування.

Войовничий настрій охопив усіх. Тепер вже не було сумніву, що хлопці підтримають розпочате діло.

— Сьогодні на лекції не йти!

— Не йти!!!

— Перша і друга класа бастує!!!

— Покликати Кобру!!!

Планів дії ніхто не став обговорювати. Адже «бастувати»—значить не йти на лекції, наперекір шкільним правилам, що-ж тут обговорювати?

Ясно всім, що завтра вони на лекції не підуть, хтось покличе Кобру і буде з ним розмовляти. А розмовляти є про що, а тому й обміркувати майбутню розмову ніхто не збирався. Порядків колективного обговорювання з головами зборів та президіями тоді ще не знали, а тому все йшло анархічним шляхом.

— З Коброю хай говорить Балан! Марко, не підкачай!

— За Коброю хай іде Савенюк!

Пропозиції, оголошені без жадної черги, приймалися без обговорень і голосування, бо проголошувалися вони визнаними шкільними ватажками, що вміли постояти за свої слова...

Коли Онуча задзвонив на сніданок, все вже вляглося.

Хватько говорив з товаришами і потверджував своє рішення.

— Тільки, щоб все було по справедливості,—закінчив він.

Хлопці тепер набралися невластивої їм серіозности і поводилися поважно, не сміялися і не пустували, як завше.

Посланий за Барацьким Савенюк прибіг в їдальню і повідомив, що він через служницю передав Кобрі вимогу учнів і що він, певне, зараз прийде. Балан поважно підійшов до столу старших учнів і повідомив їх про ухвалу бастувати.

— Ми вас не кличемо, але ви нам не заважайте!

Старші учні тільки знизували плечима. Вони бачили, що «малки» мали рацію ставити вимоги начальству, а стара традиція товаришування не дозволяла їм шкодити «малкам». Тому заперечень з їх боку не було, тільки старші, щоб одгородитись од руху, негайно покинули їдальню, захопивши з собою сніданок.

— Щоб не було якого непорозуміння,—пояснили вони.

Сніданок проходив у напруженому чеканні. Всі нетерпляче позирали на двері, але нікого не було. Навіть черговий вихователь не прийшов.

— Якого-ж він чорта не йде?—дивувалися хлопці.

— Він, певне, хоче, щоб ми прийшли до нього! — вигукнув Карпенко.

Карпенка несподівано підтримала більшість. Хлопці заворушилися і почулися вигуки:

— Ну, коли йти, так іти!

— Ходімо!

— Держись, Кобро!

Натовп учнів посунув до дверей.

— Балан, ти-ж не забудь, про що говорити!

— Не забуду,—скромно відповів Балан.

Вийшовши на вулицю, юрба затрималася і очікувала відсталих.

— А де-ж Коржов? — спохватився хтось, коли вже всі зібрались.

— Справді, де-ж він?

Черненко збігав у їдальню, але Коржова там не було. Забіг до спочивальні, але й там його не знайшов.

— Втекла, підлиза чортова!—сповістив він товаришів,— боїться до начальства йти!..

— Ну, чорт з ним, ходімо самі!

Школярі посунули до будинку Барацького. Дійшовши до парадного ґанку, натовп зупинився, і в будинок пішов Балан та Савенюк.

Хлопці чекали на дворі і зтиха розмовляли, не так з справжньої потреби розмовляти, як для того, щоб затушкувати тривожний настрій.

Після нічної хвижі і морозу подув західній вітер і приніс одлигу. Сніг груз під ногами, як свіже масло, з дерев капало, а по небу повзли волохаті, як повстяні, хмари.

Було непривітно і вогко, немов за комір хтось капав холодною водою. Хлопчакам хотілося побігати і попустувати, але серіозність справи примушувала статечно стояти тут.

— От добре-б у сніжки тепер!—обережно сказав один, і, не бачути співчуття, замовк.

— Не до сніжок,—відповів другий.

— Ідуть, ідуть! — вигукнуло кілька голосів, коли побачили Балана і Савенюка, що виходили с парадного ходу.

— Ну що, як?

— Що-ж він сказав? — закидали запитаннями своїх представників хлопці.

— Він розпитав, у чому справа, і я все розповів йому. Кажу, що коли виключати за балотуванням, то треба було вже по справедливості, бо ми не согласні, щоб наших товаришів виключали...

— А він що?—не втерпів хтось.

— А він як не закричить, як не затупотить ногами. «Ви», каже, «бунтівники», я, каже, «вас на Сибір закатаю». Кричав-кричав, тупотів-тупотів, а я на своєму... Коли не хочете, кажу, приймати, то ми всі кинемо школу...

Балан замовк.

— Так що-ж він?

— Каже: «і ти Балан можеш їхати і ти Савенюк, бо я вас виключаю з школи»...

Важка мовчанка запанувала в юрмі, одна з тих мовчанок, що буває у стрільців перед пострілом, коли вони ціляться. Такого нахабства хлопці не сподівалися од Кобри. Бізон одразу не зрозумів, що саме трапилося і чого хлопці ущухли, а зрозумівши, вискочив наперед і закричав не своїм голосом:

— Хлопці!.. Це так оставити не можна! Ми йому не лакузи, щоб так говорити з нами!.. Ми прийшли з ним по справедливості говорити, а він ще виключати!

Очі його горіли, як в розлютованої кішки, волосся настобурчилося і стирчало у всі боки, руки стискувалися в кулаки.

— Справді, як він сміє так говорити?—обурено і з піднесенням заговорили в натовпі.

— Я сам піду з ним розмовляти,—вигукнув Бізон і, з силою сіпнувши двері, зник за ними.

— Хлопці, підіть ще хто!—спохватився Балан і од натовпу відокремилися, немов зарані чекали вже на цей заклик, Хватько і Черненко.

В кімнаті, що до неї вони потрапили, стояв Барацький, обпершись об стіл руками, а проти нього, з другого краю стола, стояв настобурчений Бізон і, вимахуючи руками, гукав:

— Як любимчиків, так залишати, а як мене, так виганяти! Ви думаєте, не знаємо, хто скільки голосів одержав? Думаєте, не знаємо?

Це було нечуване явище в школі відколи вона існує. Затурканий хлопець, що все життя звик коритись старшим і начальству, що своє обурення часто боявся висловити найближчим товаришам, стоючи перед всесильним Барацьким, кидав йому в вічі обвинувачення.

Щось символічне було в цій сцені. Віками гноблена сила повстала і рвала греблі і загати віками усталених норм і відносин, а один з тих, що ті норми обстоював, збентежено дивився на цього хлопця і не розумів, що сталося.

Нарешті Барацький опам'ятався і як борець, котрому загрожує поразка, зібрав всі свої сили для одсічи. Раптом він випростався, очі його гостро вп'ялися в Зорченка.

— Геть з цієї кімнати, а то я тебе викину, як цуценя!—затупав ногами Барацький, а побачивши Хватька і Черненка в дверях, суворо загримотів:

— А вам чого тут треба? Марш в корпус!

Та завше слухняні учні й не думали виконувати наказа завідувача. Барацький остовпів і відчував, як підлога під ногами захиталася, карта була бита. Він ще раз тупнув ногою, але учні не рухалися. Зорченко, бачучи товаришів, замовк і стояв очікуючи. Хватько і Черненко ступили через поріг і не зводили очей з Барацького.

Нарешті Барацький зрозумів, що вся його влада над цими, до цього часу покірними юнаками, з якоїсь причини втратила силу. Чого та сила зникла, він ще не збагнув, і виряченими по-баранячому очима дивився на учнів.

Троє хлопців з-під лоба позирали на свого начальника, а він, немов знесилившись розгадати таємницю зміни, що сталася в його відносинах з учнями, важко сів на крісло, держучись обома руками за стіл.

— Чого вам треба?—хрипким голосом запитав він знову.

Хватько ступив крок наперед і, дивлячись в землю, промовив:

— Ми хочемо, щоб всіх виключених знову прийняли до школи... Їх-бо несправедливо виключено... Ми читали журнал і там виходить...

Хватько не докінчив. Барацький стрепенувся, немов його несподівано вкололи в болюче місце, і прохрипів:

— Ти читав журнал? Де?

— То моє діло, де... Тільки коли так, то й я кидаю школу!...

Барацький нахилив голову на стіл і з хвилю сидів, дивлячись у підлогу. Потім він підвів голову і коротко сказав.

— Гаразд... Ідіть... Ми приймемо назад... Чого-ж стоїте? Я сказав?—підвищів він голос, і учні мовчки посунули з кімнати.

Барацький відчув, що влада знову повертається до його рук і тепер вже начальницьким поглядом він подивився на учнів.

— Ура! Молодчага Хватько! От що значить хороший товариш!

Хватько справляв свій перший тріумф. Його качали. Хлопці з вигуками і свистом, побідно піднявши голови, йшли до корпусу, дозволивши собі нарешті покидатись сніжками. Серіозні-ж справи покінчено, і молодість входила в свої права.

З приємним відчуттям справленого важкого обов'язку, вони весело розмовляли і сміялися. Тепер вже не сором було дивитися один одному у вічі.

Коли розпорошена юрба підходила до корпусу школи, з дерев'яного клозету, що стояв осторонь, вийшов Коржов. Він злякано озирався, як зацькований цуцик, а побачивши хлопців, швидко подався до корпусу.

— А, підлиза! Лови його хлопці! По снігу його!

Зляканого тремтючого Коржова тягли по снігу за ноги, аж поки за нього не заступився Хватько:

— Киньте, хлопці, годі, може в нього й справді живіт заболів...

— Кинь, Хватько, який там живіт? Злякалася підлиза!

Ті хмари, що допіру були такі непривітні, здавалися тепер прапорами перемоги, а мокре гілля вистукувало переможцям на крижаних тарабанах вітрові марші...

XI.

ДВІ НЕСПОДІВАНКИ.

Перемога, якої мало хто сподівався, дуже піднесла настрій учнів, наочно довівши, що, одностайно діючи, багато де-чого можна зробити.

Юнаки вперше відчули себе справжніми людьми, од яких де-що залежить у суспільстві.

Хіба не вони сьогодні примусили дорослу людину скоритись їхній волі? Хіба не їх сьогодні злякався Барацький, хоч найстаршому поміж них не перейшло 16 років віку?

Виступ зміцнив товариські почуття, і навіть старші учні почали з більшою повагою ставитись до «малків». Старші вголос висловлювали захоплення з їхньої товариської витриманости, і багатьом хлопчакам недавні події виступали тепер у рожевому світлі, на тлі якого маячіли їхні героїчні постаті. Моменти вагання і непевности забулися, забувся і вчинок Бізона, що справді врятував становище. Кожному хотілося думати, що саме його участь в

виступі була найважливіша. Нікому й на думку не спадало, що досить було Барацькому зорієнтуватися в обставинах та вжити рішучих заходів, і молодий неорганізований протест було-б зламано.

Завідувач, видимо, згодом зрозумів, що тільки завдяки його нерішучості він не зволодав з учнями і тому хоч і дотримався обіцянки залишити в школі виключених, та не дуже поспішав зміняти свою політику що-до школярів. Звичайно, коли-б не припали ці події на такі тривожні часи, завідувач вжив-би инших заходів. Він-би не зупинився перед поліцейськими способами утихомирення «бунтівників», як то не раз і робив за свою педагогічну практику. Та часи не сприяли улюбленим способам Барацького, і йому, наперекір натурі, припало братись до «дипломатії», як він сам з призирством говорив, про делікатні способи педагогічного впливу.

Репресії на активних хлопців що далі збільшувалися, і за найменшу провину, а то й просто без жодної провини, їх карали позачерговими роботами, навмисне ставили їм погані бали, і навіть Балан перейшов у категорію другорядних учнів, хоч видно було всім, що вчиться він найкраще.

Та нічого не вдієш, хлопці терпіли, бо не було такої причепки, щоб знову розпочати організовану дію всією масою.

— Тебе, Балан, неодмінно виженуть,—казав Баланові Фока, що вже видужав,—і инших виженуть, тільки не зараз, а трохи згодом...

— Я все одно цей свининець кину... Я вже готуюсь до середньої агрономічної школи... Не виженуть, так сам піду...

— Та ти то не пропадеш, а як инші хлопці?

— Треба триматись купи, тоді не виженуть і їх...

Час за роботою та навчаннями котився непомітно. Учні справляли свої обов'язки ретельно, сподіваючися на Різд-

вяних канікулах спочити та погуляти. Тільки Балан почав мало звертати уваги на шкільне навчання. Він подовгу сидів в авдиторії над купами книжок, щось виписував у грубий зшиток і читав-читав. Останніми часами у нього навіть на звичайну гулянку не залишалося часу. Зорченко, Черненко та Савенюк були його постійними слухачами, коли Марко розповідав товаришам про дивні речі, що списано їх у книжках. Хлопці з захопленням слухали, але ніхто не брався за ті книжки, що їх читав Марко Балан. Їм здавалося, що то тільки він може розуміти такі серіозні речі, а почне читати хто инший, то й нічого не зрозуміє.

Останніми часами до Баланового гуртка прилучився і Хватько. На нього спочатку дивилися недовірливо, та згодом звикли до його мовчазної фігури. Хватько ні про що не запитував і ніби нічим не цікавився. Та згодом його побачили з тою самою книгою, що її допіру брав з шкільної бібліотеки Балан.

— Дивіться, чи-ж він що розуміє?—казали хлопці, а Балан розважливо відповідав:

— А чому-ж не розуміти? Ти думаєш, що груба, так і не розумієш? Візьми тільки, не одірвешся, доки не прочитаєш!

Книга та була про подорож відомого мандрівника по Африці. Вона справді захопила Хватька, а дочитавши її, він підійшов до Балана і заговорив про віру дикунів...

Вони довго розмовляли і розійшлися пізнім вечером. Хватько після цієї розмови довго не міг заснути.

Його мучила зневіра в своїх старих істинах і правдах, тих істинах і правдах що він з ними органічно зрісся з дитинства. Його віра в бога, що єдину її він вважав за правдиву, була вражена несподіваними порівняннями, знайденими у тій книжці. Он дикун, що молиться грубому шматку дерева, теж вважає свою віру за найкращу і за

найправдивішу. Він так само, як і християнські мученики, іде на тортури і смерть за свого бога...

До сього часу Хватькові здавалося, що його віру вважають за правдиву і инші народи, а тільки диявол не допускав цих грішників з народження приєднатись до православ'я...

«Десь-же єсть неправда... певно в них»...—думав Хватько, і друга думка, перебиваючи першу, ставила несподіване запитання: «А може в нас?»

Холодний піт проймав тіло юнака, і йому здавалося, що за його зневіру тисячі чортів простягають до нього свої чорні руки з довжелезними пазурами, кривляться од стриманого сміху по темних кутках спочивальні...

Хватько натягав ковдру на голову, і потроху думки його ухилялися в инший бік.

«Дикуни володіють землею спільно... Як-же то так?»— підточувала зрадлива думка другу Хватькову правду і одгонила полохливий сон од його очей.

Обгорнувшись в ковдру і вступивши в «паничеві» калоші, Хватько підійшов до вікна і приклав гарячий лоб свій до шибки.

На дворі було темно, а од сердитого гуду дубів у парку пітьма наче більше гусла і давила на вікна, намагаючись прорватись до спочивальні. Світло каганця за гратками, немов знаючи ці наміри, боязко тремтіло...

На ранок хлопці були свідками нечуваного дива. Вперше за два роки Хватько не відчинив своєї скриньки з іконою і не помолився, за своїм звичаєм.

— Що це з Хватьком сталося?—здивовано запитували один одного хлопці, і всім здавалося, що секрет зміни в Хватьковій поведінці криється в тій товстелезній книзі, що він її допіру читав.

— Хлопці, а через три тижні й по домівках!—сказав якось Бізон, і всім стало радісно. То-ж на три тижні вони

здихаються і цих сірих брудних стін, і шкільної тиранії, що не давала вільно глянути на світ. Три тижні вони будуть робити, що схочуть, вставати і лягати коли схочеться. Кожен по своєму мріяв провести свята і розважатись так, як кому припадало до смаку.

Морози знову почали збільшуватись. Заверюхи цілими тижнями сипали сніг на поля й ліси, і коли прийшов час їхати на Різдвяні вакації, не знать було, як і добратися до залізничої станції. Дороги перетялися великими наметами, а їхати не близько: сорок п'ять верстов!

За три дні до вакацій черговий вихователь прочитав останнього наряда і оголосив чергу на відправку учнів до станції шкільними кіньми, бо всіх разом одвезти не можна було.

В першу чергу мали їхати старшокласники, в другу— перша класа. Друга класа розбивалася на дві групи, з яких одна їхала в третю чергу, а друга—в четверту.

Поіменно черги були тут-же прочитано. Як і треба було сподіватись, всі верховоди другокласники попали в останню чергу! Начальство і тут використало випадок, щоб зробити неприємність «бунтівникам».

Та хлопці з того мало журилися. Далеко було-б гірше, коли-б їх роз'єднали по різних чергах. Остання-ж черга до того мала й свою вигоду в тому, що можна було затримати коні, заїхавши в сусіднє село до знайомих...

Останній тиждень перед вакаціями був чи не найтяжчим тижнем очікуванням довгожданого відпуску. Та нарешті й він проминув.

Першу чергу відпускників вийшли проводити всім кублом. Кожному хотілось на власні очі переконатись, що справді вже почався роз'їд і через якийсь день-другий і він так само надіне новеньку шинелю, зав'яже башликом голову і покладе в сани свої речі. Що-правда, сідати всім

не можна було, бо сани не вміщали й половини пасажирів, і таким чином в дорозі доводилося по черзі одним сидіти в санях, а другим іти поруч.

Коли повернулися коні, одвізши третю чергу, то виявилося, що на станції ще сидять хлопці другої черги, бо через замети зупинився рух на залізниці вузької колії, а дістатись до широкої колії за сто верстов не можна.

— От добре, ми саме приїдемо, а колію розчистять, і ждати не доведеться,—говорили в четвертій черзі, ладнаючи речі в дорогу.

Нарешті четверту чергу покликали до авдиторії одержувати відпускні посвідки. З веселим гамором хлопці побігли туди і нетерпляче чекали на Фукса.

Нетерплячка зросла ще більше, коли Фукс зайшов до авдиторії з пакою паперів, і не поспішаючи, поклав їх на столі. Кожному з учнів хотілося як-найшвидче одержати відпускну картку і тому вони оточили учителя з усіх боків.

Та Фукс не квапився. Він сів за стіл і підкреслено офіційним тоном сказав сісти й учням.

Передчуття чогось негарного заворушилося в юнаків, але вони слухняно сіли за парти:

— Вчора у нас відбулася педагогічна нарада,—почав Фукс, тоном смертного присуду, не дивлячись на учнів.— Нарадою ухвалено виключити з школи Зорченка Дмитра, Черненка Василя, Карпенка Матвія, Савенюка Олексу, Балана Марка і Хватька Миколу...

Хлопці сиділи, як очманілі, мовчки і непорушно. Коли-б замість цих слів Фукс кинув-би в учнів запалену бомбу, то й це не справило-б такого враження несподіванки. Вони вже не розуміли, що далі говорив учитель і чи й говорив він щось. Тисячі почувань і тисячі думок збилися в хаосі і перебаранчали сформуватись якомусь одному почуванню та одній якійсь думці.

Їх залишилося в школі тільки дванадцятеро, коли не рахувати Фоку, що, за своїм звичаєм, відпуском і на цей раз не скористався, і зараз справляв обов'язки розпорядчика на молочарні.

— А за що виключено?—спитав Балан тремтячим і дзвінким од нервового зворушення голосом, підвівшись за партою. Всі тепер дивилися на Балана, з таємною надією, що трапилося прикре непорозуміння, і Марко розвяже його.

— Ви сами знаєте за віщо. Нема чого й питати,—відказав сухо Фукс і запропонував підходити за документами.

— Я нікуди з школи не поїду,—сказав Балан на слова вчителя,—я буду ждати, доки повернуться всі з відпуску.

Такого повороту справи, видимо, Фукс не сподівався.

— Ну, що-ж,—розвів він руками,—ми тільки тримати вас, як виключеного, в корпусі не будемо...

— В такім разі поверніть мені гроші за утримання, що я заплатив до першого лютого!..

Балана не можна було пізнати. Завше спокійний і лагідний, він тепер накостричився, як їжак, і загрозливо махав руками, немов одбиваючись од незримої сили, що насувалася на нього.

— Ви тут не на вулиці!—гримав Фукс,—я не дозволю триматися так в моїй присутності!

Фукс м'яв у руках папери, що їх одмовлялися у нього брати. Балан замовк і сів на місце.

Учитель роздав відпускні посвідки невиключеними учнями і, виходючи з авдиторії, процідив крізь зуби:

— На таких голубчиків є й поліція!..—Він загрозливо потряс у повітрі пальцем і зачинив за собою двері.

— Я теж не поїду! Залишаймось до приїзду хлопців!— вигукував Зорченко і, схопивши стільця, розсадив його на шмаття об підлогу.

— Не поїдемо! Не поїдемо!—загукали решта виключених і в стані крайнього хвилювання подалися нагору.

Того-ж дня на станцію поїхали тільки ті, що мали відпуск. Шестеро виключених залишилися в школі, хоч начальство і одмовилося видати їм гроші, що вони заплатили наперед за своє утримання, та до того ще й куховарні було наказано не варити страви і не давати хліба. Треба було вживати якихось заходів, щоб не голодувати.

— Нічого, хлопці, в мене є вісім карбованців,—втішав виключених Фока,—будемо хліб купувати. А вже там масла чи молока вистачить...

Це підбадьорило виключених, і вони ухвалили твердо ждати приїзду товаришів з відпуску. А ждати довго не довелося.

На третій день коні четвертої черги поверталися не порожняка. На них було накладено багато різних кошиків, торбинок, вузликів, а позаду за саньми розтяглася ціла рота стомлених сорокаверстним шляхом учнів...

Повернулися учні з другої, третьої і четвертої черги. Повернулися стомлені і роздратовані і негайно-ж полягали спати.

Повернення учнів було неприємним сюрпризом для шкільного начальства. Виявилося, що залізничники вузької колії забастували, а пішки до вузлової станції за сто верстов не дійдеш. Порадились учні і ухвалили повернуть до школи, бо в кого які гроші були,—проїли, і далі сидіти на станції не було змоги.

— Погуляли!—гірко всміхалися вони, та за те веселіше стало на душі у виключених. Адже-ж вони тепер не самотні і переможуть начальство, як і тоді, після балотування...

XII.

ПРОКЛАМАЦІЯ.

Балківські ліси гудуть під вітрами, і глухим гудом відповідає їм земля, переобтяжена гнівом і болем. Вітри, нагулявшись у полях, вриваються в ліс несамовитими вершниками і падають знесилені на білих полянах...

Зимою недоторкана дичавина лісів стає недоступною і холодною. Тільки завзяті мисливці насмілюються пройти зимою лісом. Вовки стережуть своє лісове царство, і горе тому, хто попадеться на їх гострі ікли.

Зимовими вечорами, ледве засинє сніговий туман, вовки виходять з лісових хащів і пронизують морозне повітря тоскним неугавним виттям. Тоді здається, що ліс виступає з своїх меж і насувається і на хутір Балки і на сільсько-господарську школу, що притулилася до того хутора.

У псів сторчма стає шерсть на спині і вони злякано ховаються в закутки, а господарі цілими ночами вартують скотину з старими дубельтівками, а в кого немає, то й просто з важкими киями.

Скотині сільсько-господарської школи нема чого боятись. Скотарні складено з саману, міцні вони й теплі, а ворота і вікна щільно припасовані.

Учні, роздратовані невдачею з відпуском, нашвидку вечеряли і лягали спати. Всі похмуро мовчали: чи тому що не пощастило поїхати додому, чи тому що їх так ловко обкрутило шкільне начальство, виключивши товаришів.

— Подивимося завтра, вранці видніше!...

— Ходім до Фоки! запропонував Савенюк Баланові, коли всі вже поснули і в спочивальні тільки й чути було хропіння сонних стомлених юнаків.

— Ходім!—згодився Балан, і вони, нап'явши на себе чумарки, пішли до молочарні.

Вечірній видій давно закінчили і на молочарні сепарували останнє молоко. Фока записував вихід вершків і давав вказівки двом жінкам доїльницям, що допомогали йому.

Фока на Різдвяні свята переніс своє ліжко до комірчини поруч з молочарнею. Там була грубка і можна було топити її, скільки забажається...

— Ходімте до мене, запросив Фока, коли молоко було прибрано, а посуд поставлено на місце.

Вони зайшли в комірку, де ледве могло поміститися четверо людей.

— Ну що, як?—запитав Фока.

— Нічого, хлопці повернулися назад...

— Чув...

Фока запалив лямпу, що стояла на столі, збитому з двох дошок, і в комірці стало видно. До того-ж топилася груба, кидаючи палахливі тіні по кімнаті.

— А мені новину привіз один товариш з міста... Листа...

Фока пошпортався в кешені своєї куртки і витяг складеного вдвоє пакета.

— Лист не цікавий,—це мій товариш пише, він в залізничній школі... А от це цікавіше...

Фока обережно розгорнув листок тоненького паперу на якому з одного боку було щось надруковано. Він розгорнув листка на столі, вирівняв його руками і пошепки сказав:

— Це прок-ла-ма-ція!—Він підняв палець вгору, немов закликаючи до особливої обережности.

Балан і Савенюк уткнулися очима в ту таємничу прокламацію, але прочитати нічого не могли. Збоку малознайомі слова ніяк не можна було розібрати.

— Мій товариш пише, що скоро по всій чисто Росії будуть бунти та забастовки... Буде ре-во-лю-ція!—Фока рознову зробив застережливий жест пальцем і взяв прокламацію в руки. Він присунув лямпу, щоб вона найкраще освітлювала листок, та, немов про щось згадавши, встав, вийшов у маленькі сінці і замкнув двері на гачок.

— Про цю прокламацію нікому не можна говорити... За неї просто на Сибір, на каторжні роботи пошлють...

Фока повагом, старанно вимовляючи кожне слово, почав читати прокламацію, і кожне слово її відбивалося тисячами відгуків в головах покривджених хлопчаків.

1904 рік. Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Революційна українська партія

ДО РОБІТНИКІВ.

Товариші!

Настав великий час в Росії! Різноплеменний стомілійоновий нарід, притиснутий безперестанним бідуванням, давно вже почав голосно заявляти свої права на кращу долю, давно вже почав «бунтувати» проти тяжкого несправедливого порядку в державі. Але цей рік, коли війна висмоктала з народу мілійони грошей, коли витягнула з нього останні жили, терпець вже зовсім увірвався і «бунт» розійшовся по всіх кутках величезного російського царства. І хоч царський уряд тисячами вбиває робітників, хоч пнеться з останніх сил, щоб стримати могутню народню силу, та пануванню його настає кінець.

Народ хоче сам управляти собою, і от скрізь тепер по всій Росії збираються на величезні зібрання адвокати, лікарі, вчителі різних шкіл, земці та всякі вчені люди і посилають до царя прохання перемінити уряд і дозволити народові вибирати від себе представників на велику раду, яка називатиметься Земський Собор.

З другого боку, по всіх містах, по всіх фабриках та заводах, робітники кидають роботу, виходять на вулицю і не просять, як ці панки, а вимагають свободи, вимагають, щоб було скинено зовсім царя, щоб без всякого царського дозволу зібралась Народня Рада і наставила-б свій уряд. І загнаний на слизьке цар Микола з своїми міністрами-злодіями тремтить тепер у своєму розкішному палаці і всіма силами намагається якось обдурити і панків і ро-

бітників і зостатись на престолі, щоб і надалі грабувати народ і пити його кров.

І от, щоб краще обдурити, цар удає, ніби він і сам хоче скликати Народню Раду, і ходить вже чутка, що така рада незабаром має зібратись у столиці, щоб настановляти нові закони.

Яких-же людей скликає цар і які закони будуть вони наставляти? Чи будуть ці закони на добре робітничому людові, чи зменшать вони те горе, що панує тепер по селах та містах між бідними людьми?...

Хлоп'ята сиділи, не зводячи очей з Фоки, а той, забувши про обережність, що-далі підвищував голос, аж поки не почав вигукувати окремі місця, що особливо припадали йому до смаку.

Далі в прокламації докладно розповідалося, чому з царського собору нічого путнього робітничому людові не буде і хто саме братиме участь в тому соборі.

«Попи, предводителі дворянства, городські голови, волосні старшини»,—вичитував Фока, а Балан, слухаючи, не міг утриматься, щоб не вигукнуть.

— І наш Рінальдо значить!..

Рінальдо був справді «предводителем дворянства» в своєму повіті.

— Певно і Барацький буде...—додав Савенюк, для якого Барацький видавався за особу трохи тільки нижчу за царського міністра.

«Треба щоб весь народ безпосередньо подавав свій голос за того або иншого кандидата до Всенародньої Ради»,—стояло далі в прокламації,—«тоді тільки до Ради попадуть справжні народні представники, що зуміють захистити інтереси робітництва та селянства.

«Цього треба нам добитись, треба вимагати загального рівного безпосереднього виборчого права з таємним подаванням голосів.

«Геть-же царя!

«Хай живе демократична республіка!

«Хай живе соціял-демократія!»

Фока проказав останні слова так, ніби він читав прокламацію не для двох хлопчаків, що близько до нього нахилили свої голови, а для величезного натовпу десь на міському майдані.

Од довгого читання він почервонів од натуги, а на лобі йому виступили краплі поту. Очі його горіли захопленням неофіта, що ладен життя покласти за проголошені гасла.

— Ловко!—вигукнув Савенюк.

Фока подивився на нього і спитав:

— А ти все чисто зрозумів, що тут написано?

Запитання було доречне, бо й сам Фока не все розумів з написаного в прокламації.

На дворі вила хвижа і не можна було розібрати, чи то вітер виє, вриваючись в садибу з поля, чи вовки, зголоднілі й люті, вийшли з своїх лісових хащів і, чуючи поживу за мурами скотарень, ляскають зубами в безсилій злості. І хлопчаки в цій комірчині, ледве освітленій маленькою лямпочкою, відчували не тільки ворожу стихію, що виє і лютує там, в балківських полях і лісах, а й другу, проти якої скеровано цього папірця.

— Треба щоб весь народ правив, а не тільки предводителі дворянства... Хай народ сам собі вибирає уряд і всяких чиновників...

Фока, сам збиваючись, поясняв суть сказаного в прокламації і, що-далі, більш відчував малу свою підготовленість в питаннях політичних. Та й де було одержати ту підготовку в цьому закинутому далеко од міста закутку, куди не доходили навіть ліберальні буржуазні газети, не кажучи вже про нелегальну революційну літературу.

— От коли-б хлопцям прочитати,—сказав Балан і до-

питливо подивився на Фоку, чи не скаже він, мовляв, «візьми почитай».

— Хлопцям треба почитати, але не з цієї прокламації... Треба переписати, а тоді вже й прочитати...

Балан був радий і з цього. Він видобув оливця і на папері, що ним обгортають масло в молочарні, почав списувати прокламацію, старанно підкреслюючи все, що і в ній було підкреслене.

Фока примостився на ліжку і, взявши якусь книжку з-під подушки, почав її читати, а Савенюк поправив дрова в грубі і заявив:

— Фоко, а ми мабуть, в тебе спати будемо... нанесем соломи та й спатимемо...

— Гаразд,—згодився той, і Савенюк пішов за соломою.

— Ой, і вовки-ж виють! — сказав він, увійшовши з в'язкою.

— Ми й самі тут, як вовки... Хоч виходь у поле та разом з ними вий... Ні тобі книжки путящої, ні тобі людей...

Савенюк примощувався на ночівлю, а Балан нарешті кінчив переписувати і, старанно загорнувши папера, заховав його в кешеню куртки.

— Ти тільки не кажи, де взяв... Бо Борацький одразу причепиться. Ще поліцію покличе...

— Де там та поліція! — махнув рукою Марко,—і за двадцять верстов стражника не знайдеш!

Балан снив тієї ночи грізними снами. Здавалося Маркові, що на широкому полі його оточили страшні потвори і, виючи, простягали до нього волохаті руки з довгими гострими пазурами. Та Марко не боявся—він в руках тримав довжелезного списа, а на гостряку того списа прапором розвівалася прокламація... Що не махне Марко тією прокламацією, то потвори, ляскаючи од безсилої злости

зубами, тікають в ліс, і звідти, з темних хащів, хижо по-вовчому горять їх очі...

XIII.

ВИБУХ.

Учні встали вранці з таким почуттям, ніби напередодні трапилося якесь непоправне нещастя.

Підступний спосіб позбутись немилих учнів, що до нього вдалася адміністрація школи, живив давні образи та болі, і обурення розросталося пишним цвітом.

Їх, значить, виряжали у відпуск, щоб без жодних перешкод розправитись з немилими «бунтівниками».

Балан і Савенюк прийшли до спочивальні рано і розбудили Зорченка та Чорненка.

— Підемо сьогодні всі гуртом до Кобри... Хай скаже, за що нас виключено... А не скаже, ми йому такого задамо!..

Балан був настроєний войовничо, очі його блищали, а в руках з'явилася невластива його натурі нервовість.

Балан перечитував переписану у Фоки прокламацію, натискуючи на окремі місця, що найбільше йому подобалися.

«Робітники виходять на вулицю і вимагают кращого уряду»,—вичитував Марко Балан, і ці слова розпалювали войовничі настрої.

Не вони-ж бо тільки, сіренькі учні, закинуті в глушину Вовчих лісів, «бунтують», а й дорослі мужні робітники піднімаються по заводах та фабриках і не просять, а вимагають.

Це, підкреслене в прокламації, «вимагають» сповнювало юнаків мужністю і завзяттям, бо вимагати в уряду могла тільки грізна сила, а сила та була споріднена з ними—«бунтівниками».

Прокламація дала їм відчути себе часткою загального руху, часткою, може й маленькою, тієї великої сили, що ворушилася по далеких незнаних містах.

— Майстрові, брат, дружні, вони як захочуть кого набити, так вже наб'ють! Он у нас на панській майстерні майстрових чоловік з дванадцять, а їх чисто всі бояться...— говорив Карпенко, і весь робочий народ здавався йому у вигляді тих майстрових з панської майстерні, «яких усі бояться».

— Що там у вас двадцять! Он на фабриках їх певно міліярди; а може й більше,—виклав свої знання робітничого питання Вася Черненко, але в кількості робітників він завагався. Йому здалося, що міліярд число не таке вже й велике, щоб розігнати всіх Барацьких по всій Росії.

Поснідавши, хлопці потроху сходилися до гурту, в середині якого сидів Балан та Хватько.

«Вигнанці» розповіли, якого начальство «викинуло коника» та як їх виганяли серед зими на вулицю і не давали їсти...

— Ми-ж заплатили за те, що їмо їхній кандьор, адже-ж до лютого платню внесли... Хіба це по справедливості?— Хватька видимо хвилювало більше не те, що його виключили, а те, що з ним повелися не по справедливості. Він аж розчервонівся од схвилювання, розповідаючи про кривду, що учинило їм начальство.

Вигуки обурення були відповіддю на слова Хватька.

— Бити їх треба, он що!

— Зараз піти і винести у всіх вікна, хай мерзнуть, як собаки!

— Витребувати сюди Барацького!

— Та Кобра не прийде, побоїться!

— Хлопці, не гарячіться! — почувся рантом спокійний голос,—треба все обміркувати як слід.

Всі озирнулися. То говорив Фока, стоячи коло дверей спочивальні. Ніхто не помітив, як він зайшов до помешкання.

— Що там міркувати!

— Ні, треба поміркувати, — підтримав Балан Фоку, і юнацький запал трохи охолодився цими словами.

—... Треба, щоб Барацький дав обіцянку, що всі будуть прийняті до школи і щоб ніколи більше їх не виключали...

— Чули вже його обіцянки! Годі їм в зуби дивитись!

Фока своїм виступом успіху не мав, бо пристрасті були надто розпалені.

— Не ми одні, он і робочі по заводах!..

— Он бачиш, по всій Росії бунти!

Настрій підвишувався. Дратувала і невдача з відпуском, і нахабне звільнення учнів.

— Добре, що підлизи немає, сказав хтось, і це зауваження підбадьорило хлопців. Хватько тепер був «своїм», а Коржов поїхав додому на власній підводі, що її прислав по його батько—крамар з сусіднього містечка. Немає «підлизи», а це значило багато. Ніхто не видасть, можна говорити одверто, не ховаючись з думками.

Хлопці почали одягатися з наміром негайно йти до Барацького.

— Всім разом говорити... Щоб він бачив, що то не один хтось прийшов до нього, а всі!..

Вітер на дворі не вщухав ні на хвилину. Він з свистом летів по-між будівель шкільної садиби, з ревом вривався між дерева парку і дзвенів снігом на полях, замітаючи стежки й дороги. Все шкільне дворище перетялося наметами, і щоб перейти їх, треба було добре наборсатись у снігу. Може через це, а може з инших причин, з учителів ніхто не приходив до корпусу, і тільки Онуча двічи показався на очі, та й то не надовго, швидко «ушившись», помітивши непріязні погляди.

Поснідавши, учні зібралися коло парадного ходу кватирі Барацького і посунули в одчинені двері. Туди разом з ними влетіли клуби пара і війнуло снігом з ґанку.

На шум у передпокої вийшла служниця і, дізнавшись, що учні хотять бачити «пана», зникла за дверима.

Учні тупотіли ногами, кашляли і голосно розмовляли, але до них довго ніхто не виходив. Нарешті, хвилин через десять, з'явилася служниця і сказала:

— Пана нема вдома. Вони поїхали в місто...

— Не бреши! Він дома!

— Куди він міг в таку хвижу поїхати!

— Їй-бо що поїхали!—аж перехрестилася служниця.

Учні були вражені. Як міг Кобра поїхати до міста, коли всі знали, що з учорашнього вечора нікуди їхати не можна було?

— А давно він поїхав?—спитав Балан служницю.

— Сьогодні вранці...

— А чого-ж ти нам зразу не сказала, що його нема вдома?

Служниця зніяковіла. Сотня очей дивилася на неї допитливо і з недовір'ям.

— Кажу-ж вам, що поїхав!—уперто повторила служниця.

Учні потоптались ще трохи, не знаючи, що їм робити далі, і нарешті ухвалили іти назад до спочивальні.

— Він втік!

— Сховався, а не втік! Куди по такій погоді втекти!

Але Барацький не втік і не сховався. Бачучи, що справа обертається на зле і можна ждати справжнього бунту, він подався на село і почав вимагати од сільського старшини понятих і соцьких, щоб утихомирити «бунт» у школі. Сільську владу не трудно було залякати, і перед обідом до шкільного корпусу увійшов Барацький у супроводі десятка дядьків, озброєних костурами.

— Зібрати всіх учнів до їдальні, — наказав він Онучі, і несподівано по будинкові розітнувся дзвінок.

— Нащо це дзвоните?—здивовано питалі учні, а Онуча саркастично відповідав:

— Ідіть в їдальню. Барацький вам там штанці підлатає... Хе-хе-хе!

Чутка, що Барацький прийшов з соцькими і понятими, вмить облетіла школу.

— Він хоче нас примусити!

— Він може хоче в карцер нас садовити!..

— Не ходи, хлопці, без ломак!

В спочивальні почався справжній розгром. З чого тільки можна було висмикнути палицю чи якийсь цурупалок, все ламали. Од столів залишилися тільки верхні дошки, а купа дров коло печи вмить була розібрана. Хто встиг захопити коцюбу, той відчував себе щасливим.

З гуком і гамором хлопці посунули до їдальні, де вже сидів Барацький і щось говорив понятим і соцьким.

Попереду всіх хлопців, з шваброю в руках, як з корогвою, ішов Зорченко. Балан з ніжкою стола в руці не відставав од товариша, а Хватько виступав з коцюбою, велебно, як на хресному ході.

Юрба наїжачена, з «зброєю» влилася до їдальні і зупинилася, очікуючи коло дверей.

Барацький встав, і лють засвітилася в його очах.

— Мерзотники!.. Сволочі!..

Зорченко загрозливо ступив у напрямку Барацького і весь натовп зробив рух за ним. Барацький осікся і злякано посунувся назад. Соцькі заступили дорогу Зорченкові. Натовп зупинився.

В їдальні повисла важка мовчанка, що легко могла кінчитись кривавою бійкою. Хватько відчув це і удавано спо-

кійно заговорив до Барацького, щоб розрядити напружену атмосферу.

— Ми по справедливості, а ви хочете нас колякамп учити! Наших товаришів, — звернувся він до селян, — без причини звільняють з школи! Тільки тому, що правду говорять! А ви ще й бити нас прийшли!..

Селяни перезиралися і топталися, не знаючи, що їм далі робити. Учні, похвалюючи слова Хватькові, напівпошепки переговорювались.

Барацький, опинився в ніяковому стані, але нарешті він знайшов належний тон для розмови. Він зрозумів, що тут вже не залякаєш, і що треба братись до хитріших способів.

— Ми звільнили школярів, бо вони побили вікна в моїй кватирі, зробили капость учительці нашої школи і загалом бунтують всіх у школі...

Барацький так само, як і Хватько, говорив до селян, а ті, опинившись в трудному стані «третьої особи», що має розсудити учнів з їх учителем, ніяково дивились то на учнів, то на Барацького.

Не відомо, чим-би все це кінчилося, коли-б не несподіване втручання Фоки. Він, стоячи на сходах у їдальні, заволодів увагою всіх і учнів, і понятих, і самого Барацького:

— Що ви, добродію, памороки забиваєте темним селянам! — вигукнув він з запалом до Барацького. — Сами поводитесь, як злодій, і хочете в своє злодійство селян вплутати! Ви брешете їм, що учнів звільнили за те, що вони вам вікна побили та вчинили учительці капость! Все то брехня, вони не винні, то я побив вам вікна, і я прибив калоші отій вашій шльондрі!..

Спазми істерики стисли горло Фоки і він швидко подався геть з їдальні.

Виступ Фоки зовсім збив з пантелику Барацького. Він розгублено озирався і не знав, до чого братись.

Селяни шепталися між собою і нарешті один, звертаючись до Барацького, промовив:

— Хто з вас винуватий, а хто ні, ми не знаємо... Наше діло сторона... — і один по одному, надівши шапки, соцькі і поняті пішли геть з їдальні. Барацький теж намагався утікти з ними, але на дорозі йому став Зорченко з шваброю.

Як зацькований тхір, завідувач кинувся на Зорченка і вдарив його по обличчю. В ту-ж мить чиясь дровеняка влучила Барацькому в голову і учні з вигуками кинулися до нього.

Певне скрутно прийшлось-би йому, коли-б не Онуча, що поспішив на допомогу. Пропустивши Барацького з заюшеною головою у двері, він швидко замкнув їх на ключ. Це врятувало і завідувача і Онучу.

Без шапок, плигаючи через намети, бігли вони до кватирі Барацького, а учні, наскочивши на замкнені двері, кинулися до протилежного виходу.

Та коли натовп розлютованих школярів добіг до будинку завідувача, там вже було зачинено внутрішні віконниці і забарикадовано двері.

— Бий вікна! — вигукнув Зорченко, і скло забряжчало веселим морозним брязкотом.

З кватирі Барацького не відповідали. Завідувач, видимо, вважав за краще не визирати.

Потрощивши шибки і вгамувавши на цьому перші найгостріші вибухи обурення, учні посунули до школи.

— Хлопці, тепер нам все одно в школі не бути! Та й чи варт учиться тут, щоб потім панським волам хвости крутить!

— Правильно!

— Хлопці, треба свої документи дістати!

— Вони в кривого Луки на схованці!

Кривий Лука був шкільним писарем, що посідав становище середнє між діловодом і канцелярійським служником. Достукатись до нього було не легко. Наляканий подіями, він сидів, запершись у своїй комірчині коло шкільної канцелярії і не знав, що йому робити. Через заперті двері довго довелося умовляти писаря, аж поки він не переконався, що йому нічого не вдіють, коли він видасть документи.

— Ви тільки розпишіться, що одержали папери, просив він.

Тільки пізно вночі хлопці полягали спати, склавши собі план на наступний день.

Удосвіта вони всі були на ногах і нашвидку збирали убогі манатки та навантажували ними троє шкільних саней. Фока теж приніс свої речі. Він з учорашнього дня наче схуд, але бадьоро бігав од саней в корпус і назад, розпоряджаючись навантаженням. Якось так вийшло, що всі мовчки визнали його за старшого ватага, і розпорядження його виконувалися без заперечень.

— Ну, тепер рушаймо!

Стаєний, що згодився їхати з учнями, рушив першу підводу, і школярі з бадьорими вигуками пішли у трудну путь.

Хвижа за ніч улягглася, але дороги ще були невтерті. Сонце привітало юнаків на снігових розлогах, і всім здалося, що й ліси балківські темні ширше розступилися, і вовки хижі повтікали далеко в дикі хащі...

ЗМІСТ